

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂM BİLİM DALI

**MEZHEPLERİN TEŞEKKÜLÜ ÖNCESİ DÖNEM SÜNNÎ
KELÂMDA HALKU'L-KUR'ÂN MESELESİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hüseyin TURAL

BURSA – 2017

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELÂM BİLİM DALI

**MEZHEPLERİN TEŞEKKÜLÜ ÖNCESİ DÖNEM SÜNNÎ
KELÂMDA HALKU'L-KUR'ÂN MESELESİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hüseyin TURAL

Danışman:

Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ

BURSA - 2017

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kelâm Bilim Dalı'nda 701423019 numaralı **Hüseyin TURAL**'ın hazırladığı "**Mezheplerin Teşekkülü Öncesi Dönem Sünnî Kelâmında Halku'l-Kur'ân Meselesi**" isimli Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 16/01/2017 günü 14:00 - 15:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı/~~başarısız~~ olduğuna oybirliği/~~oy çokluğu~~ ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ

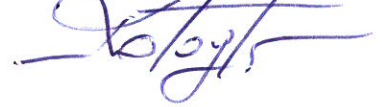
Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Orhan Ş. KOLOĞLU

Uludağ Üniversitesi

Üye

Yrd. Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ

Kocaeli Üniversitesi

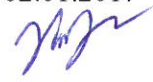

16/01/2017

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Mezheplerin Teşekkülü Öncesi Dönem Sünnî Kelâmda Halku'l-Kur'ân Meselesi**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

02.01.2017

Adı Soyadı: Hüseyin TURAL

Öğrenci No: 701423019

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Tezli Yüksek Lisans

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 02.01.2017

Tez Başlığı / Konusu: Mezheplerin Teşekkülü Öncesi Dönem Sünnî Kelâmında Halku'l-Kur'ân Meselesi
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 86 sayfalık kısmına ilişkin, 29.12.2016 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 10 dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

02.01.2017

Adı Soyadı: Hüseyin TURAL

Öğrenci No: 701423019

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Tezli Yüksek Lisans

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ
02.01.2017

* Turnitin programına Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Hüseyin TURAL
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Kelâm
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xi + 84
Mezuniyet Tarihi	: .... / .... / 2017
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ

Mezheplerin Teşekkülü Öncesi Dönem Sünnî Kelâmda Halku'l-Kur'ân Meselesi

Bu çalışmada Sünnî kelâmın teşekkülü öncesi dönemde halku'l-Kur'ân tartışmalarının ne seviyede olduğu, Sünnî kelâma öncülük etmiş âlimlerin bu konuda ne gibi görüşlere sahip oldukları, görüşlerinin arasındaki farklılık ve benzerlikleri tespit etmektedir.

Birinci bölümde, halku'l-Kur'ân tarihinin hangi evrelerden geçtiği, Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünün ilk savunucuları, halku'l-Kur'ân'ın menşeinin kime veya nereye dayandığı, halku'l-Kur'ân tartışmalarının zirve yaşadığı Mihne dönemi, bu dönemin halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'ın icraatları ve Mihne'nin bitişi gibi konular ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise, ilk dönem Sünnî kelâmcıların mihne esnasında ne gibi durumlarla karşılaştıkları, yine bu önde gelen isimlerin otorite tarafından mihneye uğrayıp uğramadıkları, Ahmed b. Hanbel'in onları eleştirmesi ve Ahmed b. Hanbel ile olan ilişkileri, Ebû Hanîfe, İbn Küllâb, Hâris el-Muhâsibî, Ebü'l-Abbas el-Kalânîsî, Ali el-Kerâbîsî ve Abdülaziz el-Mekkî'nin halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşlerinin tespiti ve tartışılması, nefsi-lafzî kelâm ve kelâmın kadîm olduğu görüşünü ilk defa ortaya atanın kim olduğu gibi konular ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halku'l-Kur'ân, Haris el-Muhâsibî, İbn Küllâb, Mihne, Sünnî kelâm

ABSTRACT

Name and Surname	: Hüseyin TURAL
University	: Uludağ University
Institution	: Institute of Social Sciences
Field	: Basic Islamic Sciences
Branch	: Kalam
Degree Awarded	: MA
Page Number	: xi + 84
Degree Date	: .... / .... / 2017
Supervisor	: Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ

The Creation of the Qur'an in the pre-Formative Period of Sunni Theology

The purpose of this work is to understand the discussions about the createdness of the Qur'an (*khalq al-Qur'ān*), which took place before the formation of Sunni kalam, and to identify the differences and similarities between the views and opinions of scholars who have pioneered Sunni kalam.

In the first chapter, the historical stages of the debate of the "createdness of the Qur'an", the first advocates of this view, the origin, the period of the "mihna" where the summit of the debate lived, the performances of the three caliphs, i.e., Ma'mūn, Mu'tasim and Wāthiq, and ending of this "Mihna" period are discussed.

In the second part, the events that first Sunni scholars experienced during the period of 'mihna', the criticisms of Ahmed ibn Hanbal against the other Sunni scholars, and the relations of these scholars with Ahmad ibn Hanbal. In addition, the views of Abu Hanīfa, Ibn Kullāb, al-Harith al-Muhāsibī, Abū l-Abbās al-Qalānisī, Alī al-Karābisī and Abd al-Azīz al-Makkī concerning the "khalq al-Qur'ān" will be discussed. In this section, it will be also discussed the issue of who is the first to reveal the view of the separation of kalām nafsī - kalām lafzī and the view that kalām is eternal.

Key Words: Creation of the Qur'an, Harith al-Muhasibi, Ibn Kullab, Mihna, Sunni theology

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ.....	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTAYA ÇIKIŞINDAN MİHNE DÖNEMİNİN SONA ERMESİNE KADAR HALKU'L-KUR'ÂN TARTIŞMALARININ TARİHİ SERÜVENİ

1. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Menşei.....	6
2. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Ortaya Çıkışı	10
3. Mihne Dönemi	14
3.1. Mihne'nin Oluşumu	15
3.2. Mihne'nin Gelişimi: Me'mûn Dönemi.....	16
3.3. Mihne'nin Devamı: Mu'tasım ve Vâsık Dönemi.....	29
3.4. Mihne'nin Sona Ermesi: Mütevekkil Devri	32

İKİNCİ BÖLÜM

TEŞEKKÜLÜNDEN ÖNCE SÜNNÎ KELÂMDA HALKU'L-KUR'ÂN MESELESİ

1. Mihne Öncesi Dönem Sünnî Kelâmda Halku'l-Kur'ân Tartışmaları.....	34
--	----

Ebû Hanîfe ve Halku'l-Kur'ân	34
2. Mihne Dönemi Sünnî Kelâmda Halku'l-Kur'ân Tartışmaları	38
2.1. Mihne Esnasında İlk Dönem Sünnî Kelâmcılar	38
2.2. Ahmed b. Hanbel ile Olan İlişkileri	43
3. İlk Dönem Sünnî Kelâmcıların Halku'l-Kur'ân ile Alakalı Görüşleri	46
3.1. İbn Küllâb ve Halku'l-Kur'ân	47
3.1.1. Kelâm Sıfatı	49
3.1.1.1. Nefsî Kelâm-Lafzî Kelâm	51
3.1.1.2. Hikâye - Mahkî	52
3.1.2. Halku'l-Kur'ân	54
3.2. Hâris el-Muhâsibî ve Halku'l-Kur'ân	55
3.2.1. Kelâm Sıfatı	57
3.2.2. Halku'l-Kur'ân	59
4. Abdülaziz el-Mekkî ve Halku'l-Kur'ân	64
5. Ebû'l-Abbas el-Kalânîsî ve Hüseyin b. Ali el-Kerâbisî'nin Halku'l-Kur'ân ile Alakalı Görüşleri	74
SONUÇ	77
KAYNAKLAR	79

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
A.Ü.İ.F.D.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	Baskı
Bkz.:	Bakınız
C.	Cilt
C.Ü.İ.F.D.	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
Karş.	Karşılaştırınız
KURAV	Kur'ân Araştırmaları Vakfı
M.Ü.İ.F.D.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
no.	Numara
nşr.	Neşreden
S.	Sayı
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik
ts.	Tarihsiz
U.Ü.İ.F.D.	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	Ve benzeri
y.y.	Yayın Yeri yok
yay.	Yayımları, Yayınevi

GİRİŞ

Kelâm tarihine bakıldığında bazı hadiseler görülür ki bunlar birer dönüm noktalarıdır. Bunlar, ilk halîfenin belirlenmesi, Cemel ve Sıffin savaşları gibi kelâm ilminin oluşumu ve gelişiminde büyük etkileri olan hadiselerdir. Bu hadiselerin ortaya çıkardığı tartışmalar ile kelâm ilmi şekillenme ve gelişme göstermiştir. Maamafih bu olayların en önemlilerinden biri de Mihne hadisesidir. Mihne hadisesinin ortaya çıkmasına sebep olan “Halku’l-Kur’ân” görüşü kelâm tarihinde en çok tartışılan konulardan biridir. Bu tartışmanın sonuçlarından biri de kelâm ilminin “kelam” olarak isimlendirilmesine kaynaklık etmesidir.

Hicri II. Yüzyılın ilk yarısında başlayan halku’l-Kur’ân tartışmaları Mihne hadisesi ile zirveye ulaşmıştır. Daha sonra bu tartışmalar uzun bir müddet devam etmiştir. İlk nüveleri ilmî bir tartışma olarak ortaya çıkan halku’l-Kur’ân meselesi Mihne ile siyasi bir boyut kazanmış, mihne sonrası kendi mecrasını bularak tekrar ilmî bir tartışmaya dönüşmüştür. Mihne hadisesi İslâm kültür tarihinde çok az sürmesine rağmen hem ilmî hem de siyâsî olarak çok ses getiren bir hadise olmuştur. Bu olayların Mu‘tezile’nin etkisini kaybetmesine ve Sünnî kelâmın teşekkülüne etkileri de bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı Sünnî kelâmın teşekkülü öncesi dönemde halku’l-Kur’ân tartışmalarının ne seviyede olduğu, Sünnî kelâma öncülük etmiş olan Ebû Hanîfe, İbn Küllâb, Hâris el-Muhâsibî, Ebü’l-Abbas el-Kalânîsî, Ali el-Kerâbîsî ve Abdülaziz el-Mekkî gibi âlimlerin bu konuda ne gibi görüşlere sahip olduklarını, görüşlerinin arasındaki farklılık ve benzerlikleri tespit etmektir. Ayrıca mezkûr isimlerin Mihne döneminde yaşamış olanlarının yönetim tarafında karşılaştıkları problemler, Mihnedeki sonra Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîler tarafından maruz kaldıkları muamelelere de değinilmektedir.

Halku’l-Kur’ân tartışmalarının menşeyini ve Mihne hadisesinin sonuna kadar tartışmaların seyrini ilk dönem kaynaklardan ulaşabildiğimiz kadarıyla müracaat ederek incelemeye çalışacağız.

Yukarıdaki mezkûr isimlerden de günümüze ulaşmış eserleri bulunan isimlerin eserlerinden, eserleri ulaşmamış isimlerin de ikincil kaynaklardan faydalanılarak

görüşlerini sistemli bir şekilde, gerekli olduğu durumlarda benzerliklere de dikkat çekerek aktarmaya çalışacağız.

Araştırma muhtelif isimleri kapsadığı için ana kaynaklar da buna göre birden fazla olmuştur. Ebu Hanîfe'nin görüşleri için *el-Fıkhu'l-Ekber* ve *Vasiyye* adlı eserleri, Hâris el-Muhâsibî'nin görüşleri için *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eseri, Abdülaziz el-Mekkî'nin görüşleri için *el-Hayde* eseri, İbn Küllâb'ın görüşleri için genel olarak Eş'ârî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i ve İbn Teymiyye'nin eserleri ve Ebü'l-Abbas el-Kalânî ile Ali el-Kerâbîsî'nin görüşleri için de tabâkât kitapları yaptığımız çalışmada ana kaynaklarımızı oluşturmaktadır. Bunlardan başka tüm bölümlerde Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nden, muhtelif modern ve klasik eserlerden ve akademik çalışmalardan da istifade edilmiştir.

Çalışma esnasında eserleri elimize ulaştırmış isimlerin görüşlerini tespit etme noktasında çok fazla sıkıntı çekilmemiş olmakla beraber eserlerine ulaşamadığımız isimlerin görüşlerini tespit ve tanzim etmek bir hayli zor olmuştur. Bazı isimlerin eserleri günümüze ulaşmadığı için ikincil kaynaklardan ulaşılan görüşleri de ciddi bir önemi haiz olmasına rağmen net ve doyurucu bir malumat vermenin de bir hayli zor olduğunu söylemek gerekir.

Birinci bölümde, halku'l-Kur'ân tarihinin hangi evrelerden geçtiği, görüşünü ilk savunucuları, halku'l-Kur'ân'ın menşeyinin kime veya nereye dayandığı, halku'l-Kur'ân tartışmalarının zirve yaşadığı Mihne dönemi, bu dönemin halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'ın icraatları ve Mihne'nin bitişi gibi konular ele alınmıştır.

Sünnî kelâma öncülük etmiş isimlerin halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşlerinin aktarılıp tartışıldığı ikinci bölümde ise, ilk dönem Sünnî kelâmcıların Mihne esnasında ne gibi durumlarla karşılaştıkları, yine bu önde gelen isimlerin otorite tarafından mihneye uğrayıp uğramadıkları, Ahmed b. Hanbel'in onları eleştirmesi ve Ahmed b. Hanbel ile olan ilişkileri, Ebû Hanîfe, İbn Küllâb, Hâris el-Muhâsibî, Ebü'l-Abbas el-Kalânî, Ali el-Kerâbîsî ve Abdülaziz el-Mekkî'nin halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşlerinin tespiti ve tartışılması, nefsi kelâm-lafzî kelâm ve Allah'ın kelâmının kadîm olduğu görüşünü ilk defa ortaya atanın kim olduğu gibi konular ele alınmıştır.

Araştırma, tek bir şahıs veya eser üzerinden değil de Sünnî kelâm ile alakadar olan ve öncülük vasfı taşıyan isimler üzerinden gideceği için ilk önce hangi isimlerin

görüşleri alınacağı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tespitten sonra üzerinde çalışma yapılacak isimlerin eserleri ulaşılmış olanlarının eserleri okunmuş, eseri ulaşmayanların ise muhtelif kaynaklarda görüşlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Eserleri mevcut olan isimlerin de eserlerinde zikretmediği farklı görüşlerinin olabilme ihtimaline karşın ikincil kaynaklardan da istifade edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra tespit edilen isimlerin sadece halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşleri değil konuyla direkt veya dolaylı olarak bağlantılı olan kelâm sıfatı, nefsi kelâm-lafzi kelâm ve hikâye-mahki görüşleri de tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra isimlerin vefat tarihleri göz önünde bulundurularak görüşleri aktarılmıştır. Benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilerek tespitlerde bulunulmaya çalışılmıştır.

Genelde Halku'l-Kur'ân meselesiyle alakalı olarak, özelde de şahısların görüşleri içerisinde aktarılmak suretiyle konu ile alakalı bazı çalışmalar bulunmaktadır.

İbrahim Kutlu Özmantar'ın hazırladığı *İslâm Düşüncesinde Halku'l-Kur'ân Problemi ve Günümüze Yansımaları*, Remzi Tuncer'in, *İslâm mezheplerine göre Halku'l-Kur'ân Meselesi* ve Mehmet Sait İnam'ın *Kelâmî ekollere göre Halku'l-Kur'ân meselesi* adlı yüksek lisans tezleri konuyla alakalı müstakil olarak yapılan çalışmalardır.

Muharrem Akoğlu'nun, *el-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'ân Tartışmaları* çalışması, Hüseyin Aydın'a ait *Abdullah b. Küllâb'ın Allah'ın Sıfatları ve Kelâmullah'a Dair Görüşleri -İbn Teymiyye'ye Göre* çalışması makale bazında karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Tefik Yücedoğru'ya ait *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi* adlı çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmalar şahıs bazında tek tek görüşlerin ele alındığı çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmanın birçok aşamasında ve ortaya çıkmasında emeği geçen ve teşekkürü kendilerine borç bildiğim muhterem şahıslar vardır. Başta danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ'a şükânlarımı sunuyorum. Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ ve Doç. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU hocalarıma da, gerek değerli fikirleriyle gerek kaynak temini noktasındaki yardımlarından dolayı ayrıca müteşekkirim. Ve özellikle Yard. Doç. Dr. Ulvi Murat KILAVUZ hocama; kendisi çalışmanın ilk aşamasından nihayet bulmasına kadar gerek yazımı esnasında gerek kaynaklara ulaşmama yardım etmesi açısından hiçbir desteği benden esirgemedi. Kendisine sabrı, anlayışı ve bütün bu destekleri için sonsuz teşekkürlerimi arz ederim.

Son olarak çalışmamın başından sonuna kadar sabır ve Őekatte, maddi ve manevi fedakârlık göstererek, gerek okuyarak gerek teşvik ederek desteğini eksik etmeyen kıymetli eřim Sabiha Būřra'ya da sonsuz teşekkür ve hürmetlerimi ifade etmeyi kendime bir borç bilirim.

BİRİNCİ BÖLÜM

**ORTAYA ÇIKIŞINDAN MİHNE DÖNEMİNİN SONA ERMESİNE KADAR
HALKU'L-KUR'ÂN TARTIŞMALARININ TARİHİ SERÜVENİ**

1. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Menşei

Kelâmî meselelerin her birinin bir menşei olduğu gibi halku'l-Kur'ân meselesinin de bir menşei bulunmaktadır. Halku'l-Kur'ân meselesinin menşei noktasında net bir sonuca varıldığı söylenemez. Meselenin ilk tartışılmaya başlandığı dönemde de günümüzde de meselenin menşeinin ne olduğu noktasında farklı iddialar öne sürülmüştür ki bu iddiaların süreç içerisinde dînî inanç ve mezhebî tercihler ile yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu iddialara bakıldığında, iddia sahiplerinin kendi inanç ve mezhebî görüşünü savunmaya veya karşı görüşün bâtil olduğunu ispat etmeye çalıştıkları görülmektedir.¹

Meselenin tartışılmaya başlaması İslâm'dan önce diğer semavî dinlere kadar dayanmaktadır. Tabiatıyla bu tartışma, halku'l-Kur'ân olarak değil Allah'ın kelâmının yaratılmış olup olmadığı şeklinde tezâhür etmiştir. Yahudiler'in genel olarak Tevrat'ın yaratılmış olduğunu kabul ettiği bilinmektedir. Yahudi din adamlarının büyük çoğunluğu, Dünya yaratılmadan önce yedi şeyin yaratıldığını ve bunlardan birinin de Tevrat olduğunu kabul etmektedirler.²

Halku'l-Kur'ân görüşünün Yahudi kaynaklı olduğuna getirilen bir delil de Bişr el-Merîsî'dir ki onun babasının Kûfe'de boyacılık yapan bir Yahudi olduğu aktarılmaktadır³. İbnü'l-Esîr'e göre Yahudi asıllı Lebîd b. A'sam ve Tâlût ile babası Yahudi'dir. Bu tarz görüşlerin ise bazı araştırmacıları meselenin menşei Yahudilik'te aramaya sevk ettiği söylenmektedir.⁴ Esasen bu yaklaşımı haklı kılan unsurlardan birisi, bir kısım klasik müelliflerin de bu kanaati benimsemiş görünmeleri ve halku'l-Kur'ân tartışmalarını Yahudi etkisiyle irtibatlandırmalarıdır ki Ahmed b. Hanbelî⁵ ve İbnü'l-Esîr⁶ bu görüşün temsilcilerine örnek gösterilebilir. Böyle bir fikrî ve tarihî zeminden

¹ Sinan Öge, *İlahî Kelâm'ın Yapısı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 20.

² Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yayınları, Ankara, 1977, s. 47.

³ Öge, a.g.e., s. 21.

⁴ Bkz. İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, 2. b., çev. Mustafa Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, s. 236.

⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *er-Redd ale'l-Cehmiyye ve'z-zenâdika fi-mâ şekkû fihi min müteşâbihî'l-Kur'ân ve teevvelühü alâ ğayri te'vilihi*, thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn, Dâru's-Sebât, Riyad, 2004, s. 9.

⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., s. 121.

hareketle, yukarıda ifade edildiği üzere çağdaş müellifler içerisinde de halku'l-Kur'ân tartışmalarını Yahudî ilâhiyatındaki tartışmalara bağlayanlar görülmektedir.⁷

Hristiyanlık'ta ise mesele biraz daha farklıdır. Kur'ân'da da "Allah'tan bir kelime"⁸ olarak adlandırılan Hz. İsa Hristiyanlık'ta yaratılmış değildir. Hristiyanlık'ta ikinci temel inanç olarak Hz. İsa'nın Allah'ın yaratılmamış olan ilahî mesajının tecessüm etmiş hali olduğuna inanılmaktadır.⁹ Onlara göre, Allah'ın kelâmı Hz. İsa olarak tezâhür etmektedir ve bu kelâm da ezelîdir.¹⁰ Hristiyanlığın bu görüşünden yola çıkarak Mu'tezile'nin Kur'ân'ın mahlûk olmadığını kabul edenleri Hristiyanlığa benzemekle suçladığı görülmektedir. Mu'tezile, özellikle Küllâbiyye'nin bütün sıfat görüşleri de dâhil olmakla beraber Hristiyanlık'la aynı şeyi söylediğini iddia etmekte, Küllâbiyye ve Hristiyanlık arasında sadece lafız farklılığı olduğunu dile getirmektedir.¹¹

Hristiyanlığın etkisi noktasında biraz daha ayrıntıya girildiğinde halku'l-Kur'ân meselesine ne denli etki ettiğiyle alâkalı birçok husus göze çarpmaktadır. Bu durumun, meseleye kaynaklık mı ettiği yoksa tartışmaları hızlandıracak bir husus mu olduğu tartışılmaktadır.¹² Bu tartışmaları da dikkate almak konunun anlaşılması açısından önemlidir.

⁷ Örneğin bk. Zühdi Hasen Cârullah, *el-Mu'tezile*, 2. b., el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1974, s. 75; Bkz. İbrahim Kutlu Özmantar, *İslâm Düşüncesinde Halku'l-Kur'ân Problemi ve Günümüze Yansımaları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2000, s. 5.

⁸ Nisa, 4/171.

⁹ Hristiyanlık'ta bu konu üzerine bir uzlaşma olduğu bilinmektedir. Bu uzlaşmadan önce Hristiyanlık içerisinde de İslâm düşüncesinde olduğu gibi tartışmalar yaşandığı görülmektedir. Arius adlı bir ilahiyatçının tanrının sözünün mahlûk olduğunu ilan etmesi üzerine yarım yüzyıllık bir tartışma yaşandığı aktarılmaktadır. Fakat ana bünye Arius'un görüşlerinin sapık olduğuna karar vermiş ve onu dışlamıştır. Bundan sonra Aryenler birkaç yüzyıl içerisinde tarih sahnesinden silinmişlerdir. Bu akidenin sapkın olduğunu dile getirmek için kilise vaftiz ayinlerindeki amentülerine kısa formüller eklemişlerdir. William Montgomery Watt, *Günümüzde İslâm ve Hristiyanlık*, çev. Turan Koç, İz Yayınları, İstanbul, 1992, s. 113. Burada Ariyuscuların tarihten silinişi ve kilisenin tedbirleri, İslâm dünyasında Mu'tezile'nin yok oluşu ve Ehl-i sünnet faaliyetlerinin benzeşmesi ana bünyeye karşı çıkmanın nasıl bir bedeli olduğu yönünde ibretli bir tablo sergilediği yorumu yapılmaktadır. Özmantar, a.g.e., s. 5.

¹⁰ Thomas Michel, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş: Dinler Tarihine Katkı*, Ohan Basımevi, İstanbul, 1992, ss. 56-57.

¹¹ Bkz. Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, C. I, 1. b., çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 472.

¹² Özmantar, a.g.e., s. 5.

Hristiyan bir kâtip olan Yuhanna ed-Dımeşkî Hz. İsa'nın ulûhiyetini ispatlamak için Kur'an'da Hz. İsa'nın Allah'ın kelimesi olarak nitelendirilmesinden hareketle Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü ortaya atmıştır. Bu şekilde İslâm dünyasında meselenin tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Bu yaklaşımın, Carl Heinrich Becker,¹³ Wensinck ve MacDonald¹⁴ gibi müsteşrikler tarafından isâbetli olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık W. M. Watt Hristiyanlığın halku'l-Kur'an'a olan bu etkisini reddetmektedir. Yuhanna ed-Dımeşkî döneminde böyle bir meselenin tartışma konusu olmadığını söylemektedir.¹⁵

Ahmed Emin ve Zühdî Hasan Cârullah gibi bazı araştırmacılar da halku'l-Kur'an meselesinin Hristiyanlık'tan mülhem olduğu kanaatindedirler. Ahmed Emin'in aktardığına göre Hristiyanlar'ın, Hz. İsa'nın Allah'ın kelimesi olduğunu ve Allah'ın kelimesinin ise mahlûk olmasının sahih olmayacağını söylediklerini aktarır. Ahmed Emin Müslümanlar'ın Allah'ın kelimesi mahlûk olmaz kısmını aldıklarını ve bunun ise Hz. İsa'dan bağımsız, sadece bir kelâm sıfatı olarak kelâmullah ile alâkalı kısmı olduğunu söylemektedir.¹⁶ Zühdî Hasan Cârullah'a göre ise, babadan sudûr eden ve yaratılmış olmayan kelime tasavvuru, Müslümanlar'ın halku'l-Kur'an anlayışına kaynaklık etmektedir.¹⁷

Menşe olması açısından buraya kadar anlatılan tartışmalar yukarıda da ifade edildiği gibi tarafların görüşlerinin dinî ve mezhebî farklılıklara göre şekil aldığı yorumunu destekler mahiyettedir. Buna binâen Yahudiliğin ve Hristiyanlığın halku'l-Kur'an meselesine kaynaklık etmesi açısından iki yönü olduğu söylenebilir. Sünnî bakış açısına göre Yahudilik Kur'an'ın yaratılmış olduğuna kaynaklık etmektedir. Mu'tezilî bakış açısına göre ise Hristiyanlık Kur'an'ın yaratılmamış olduğu görüşüne kaynaklık etmektedir. Bu iki farklı mezhebin de kendi görüşlerinin haklılığını savunmak adına, karşı görüşün sıhhatini kaybetmiş bâtil bir kaynaktan beslendiğini ispatlamak suretiyle birbirinin görüşlerini çürütmeye çalıştığı söylenebilir.

¹³ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 4. b., çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara, ts., s. 339; Hayri Kırbasoğlu, Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mâhiyeti, *A.Ü.İ.F.D.*, C. XXVIII, 1986, s. 428.

¹⁴ Cârullah, a.g.e., s.75.

¹⁵ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, a.g.e., ss. 339-340

¹⁶ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, C. III, 7. b., Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, Beyrut, ts., s. 163.

¹⁷ Cârullah, a.g.e., s.76.

Bunların yanı sıra, Ca'd b. Dirhem'in içerisinde Sabî ve filozofların çok sayıda bulunduğu Harran halkından olmasından dolayı meselenin felsefeyle de bağdaştırılmaya çalışılmasına da sebep olmuştur. Sabîler'e göre, Allah'ın sadece selbî ya da izâfî veya bunlardan mürekkep sıfatları vardır. Binâenaleyh Ca'd b. Dirhem de sıfatlarla alâkalı görüşünü bu filozoflardan almıştır. Bununla beraber Cehm b. Safvân'ın da görüşlerini Hint filozoflarından olan Sümeniyye'den aldığı söylenmektedir.¹⁸

Bu iki felsefî etki dışında Grek felsefesinin de etkili olduğu söylenmektedir. Bu problemin, Herakleitos ve Anaksagoras'ın felsefesinde bulunan "logos" kelimesine dayandığı ifade edilmiş ve akabinde logos kelimesinin de Arapça'ya kelâm olarak tercüme edilmesinden sonra Müslümanlar arasında ilahî kelâmın ezeli olması ve bu bağlamda Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesinin ortaya çıktığı söylenmiştir.¹⁹

Araştırmalar çerçevesinde ilk tercüme eserlerin hicrî 150'den önce olması mümkün görülmemiş²⁰ olup ilk felsefî tercüme eserlerin ise hicrî II. yüzyılın sonları ve hicrî III. yüzyılın başlarında yapılmaya başlandığı düşünülmektedir.²¹ Binâenaleyh halku'l-Kur'ân meselesine dair ilk görüşlerin hicrî 130'da tezâhür etmeye başlaması Grek felsefesinin halku'l-Kur'ân tartışmalarına kaynaklık etmiş olmasını pek muhtemel kılmamaktadır. Öyle ki Grek felsefesinin henüz tercüme edilmeye başlandığı hicrî II. yüzyılın sonlarında²² halku'l-Kur'ân meselesi birçok boyutuyla tartışılmış bulunmaktaydı.²³

Halku'l-Kur'ân meselesinin menşeinin ne olduğu noktasında ortaya çıkan görüşlerin farklılığının ve çeşitliliğinin bir hayli yoğun olduğu görülmektedir. Neredeyse hiçbir kanaat için kesin bir şey söylemek de mümkün gözükmemektedir. Burada İslâm düşüncesi genel bir bakışla incelenirse, meselenin İslâm içi unsurlardan ortaya çıkma imkânının bulunabilecek olması göze çarpmaktadır. Buna binâen İslâm

¹⁸ Bkz. Muhammed b. Ahmed b. Salim es-Seffârîni, *Levâihu'l-Envâri's-Seniyye ve Levâkihu'l-Efkâri's-Seniyye*, thk. Abdullah b. Muhammed b. Süleyman el-Basirî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1994, s. 230.

¹⁹ Muhammed Ramazan Abdullah, *el-Bâkullânî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*, Matbaatü'l-Ümme, Bağdat, 1986, ss. 525-526; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 371.

²⁰ Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, 3. B. Ülken Yayınları, İstanbul, 1997, s. 43 vd.

²¹ Bkz. Mustafa Demirci, *Beytü'l-hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 44 vd.

²² Bkz. Demirci, a.g.e., s. 99 vd.

²³ Özmantar, a.g.e., s. 7.

kelâmı içerisindeki genel yapıyı oluşturan ana esaslara bakıldığında halku'l-Kur'ân meselesinin bu yapı içerisinde fikrî bir zemin bularak, bu zeminde ortaya çıkmasının mümkün olabileceği aşıkardır.²⁴ Menşee olarak takdim edilen diğer hususlar için ise ancak meseleye farklı boyutlar kazandırabilir ya da tartışmanın hız kazanmasını sağlar şeklinde yorum yapılmaktadır.²⁵

2. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Ortaya Çıkışı

İslâm tarihinde Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meselesinin birçok kelâmî meselede olduğu gibi Hz. Peygamber döneminden sonra tartışılmaya başlanmış konulardan olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde konuyla alâkalı bir görüşün ve ihtilafın varlığına rastlanmadığı tespit edilmiştir.²⁶ Fakat bu şekilde konuya asr-ı saadette açık ifadelerle işaret edilmemiş olsa da Ebû Saîd ed-Dârimî'nin, konuyu asr-ı saadete kadar götürdüğu, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia eden ilk kişinin “Kur'ân'ın ancak bir beşer sözü olduğunu söyleyen”²⁷ Velîd b. Muğîre olduğunu söylediği de kaydedilmiştir. Ona göre Velîd b. Muğîre'nin bu sözü, Cehmiyye'nin “Kur'ân mahlûktur” sözü ile aynı anlama gelmektedir. Bu şekilde halku'l-Kur'ân meselesi Ebû Saîd ed-Dârimî tarafından tarihî olarak ilk Velîd b. Muğîre'ye dayandırılmıştır.²⁸

Bu konuda bir başka görüş ise İbnü'l-Esîr'e aittir. O, Kur'ân'ın yaratılmışlığı ile alâkalı ilk konuşanın Hz. Peygamber'e sihir yapan ve bir Yahudi olan Lebîd b. A'sam olduğunu söylemiştir.²⁹ Lebîd b. A'sam'dan sonra yeğeni Tâlût halku'l-Kur'ân'la alâkalı konuyu yazıya geçirip Müslümanlar'ın içerisinde yaymaya çalışmıştır.³⁰

İbn Kuteybe ise bir eserinde meseleyi ilk defa Cehm b. Safvân ile Ebû Hanîfe'nin tartıştığını söylerken diğer bir eserinde ise Beyân b. Sem'ân et-Temîmî veya

²⁴ Bkz. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, a.g.e., ss. 339-340; Özmantar, a.g.e., s. 7.

²⁵ Bkz. A. S. Tritton, *İslâm Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s. 57.

²⁶ Öge, a.g.e., s.11.

²⁷ el-Müddessir, 74/25.

²⁸ Ebû Said ed-Darimî, *er-Red ala'l-Cehmiyye*, 1. B, ed-Dâru's-Selefiyye, Kuveyt, 1985, s. 159.

²⁹ Lebîd b. A'sam'ın aynı zamanda Tevrat'ın yaratıldığını savunan bir Yahudi olduğu bilinmektedir.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, ed-Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, c. VI, s. 121.

Muğire b. Saïd el-İclî olduğunu söyler.³¹ Râgıb el-İsfehânî ise meseleyi ilk ortaya atanın Beyân b. Sem'ân olduğunu, Ebû Hanîfe'nin de tartışmaya dâhil olduğunu nakleder.³²

Bu meselenin asr-ı saadete kadar götürülmesinin çok isâbetli olmadığını söylemek gerekir. Zira halku'l-Kur'ân tartışması ile yukarıda geçtiği gibi bir müşrike ait olan "Kur'ân'ın kimin sözü olduğu" tartışması içerik itibariyle ve teknik olarak birbirinden uzaktır ve dolayısıyla ikincisinin birincisine pek de kaynaklık edecek bir yönü bulunmamaktadır. Bununla beraber aynı şekilde meselenin kaynağının Yahudi Lebîd b. A'sam, Tâlût ve Hristiyan Yuhanna ed-Dîmeşki'ye dayandırılmasının da halku'l-Kur'ân düşüncesi ile gayr-i müslim unsurları ilişkilendirerek olumsuz bir imaj oluşturma çabasıyla kaynaklandığı sezilmektedir. Bu şekilde İslâm dışı unsurlara bağlama çabaları, meseleye olumsuzluk kattığından Dârimî ve Beyhakî gibi selefi kesimi memnun edecek bir durum oluşturduğu düşünülmektedir. Her ne kadar halku'l-Kur'ân meselesine Yahudi ve Hristiyan teolojileri etkisinden bahsedilse de İslâm düşüncesindeki Kur'ân'ın yaratılmışlığı probleminde mezkûr isimlerin kaynaklık etmesi mümkün değildir.³³ Nitekim kelâm tarihi alanındaki çalışmalarıyla ünlü müsteşrik Arthur Stanley Tritton, Kur'ân'da bulunan meseleyle alâkalı karşıt ifadelerden dolayı bunun İslâm'ın kendi içinde ortaya çıktığını, Hristiyanlar'la olan temasların ise ancak tartışmayı canlandırdığını söyleyerek önemli bir hususun altını çizmektedir.³⁴

Tartışmaların Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık bir asır sonra Abbasî döneminin ilk yıllarında yoğun bir şekilde başladığı söylenmektedir.³⁵ Tarihî süreçte kelâmullah meselesi, teolojik yapısı ve özellikle de beraberinde getirdiği tartışmalarla birlikte halku'l-Kur'ân teorisi çerçevesindeki siyasî yönüyle kayda geçilmiştir.³⁶ Buna binaen meselenin ilmî bir kaygı ile değil siyasî bir tepki ile tartışılmaya başlandığı, daha sonra ise bu siyasî tepkinin yerini ilmî kaygı ile verilen cevaplar ve tartışmalara bıraktığı söylenebilir. Bu durumun ise meselenin ilmî olarak sistemli bir şekilde

³¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA.*, c. XV, İstanbul, 1997, s.371; bkz. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyunu'l-Ahbar*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyyeti'l-Kahira, 1996, c.II, s. 148.

³² Yusuf Şevki Yavuz, a.g.md., C.XV, s. 371.

³³ Özmantar, a.g.e., s. 2.

³⁴ Tritton, a.g.e., s. 57.

³⁵ Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1982, s.106.

³⁶ Öge, a.g.e., s. 11.

tartışılmasına zemin hazırladığı görülmektedir. Bir sistematığe bürünen tartışmanın kelâm ilmi çerçevesinde gerçekleşmesinden dolayı bir nevi zorunlulukla “Halku’l-Kur’ân”dan çıkıp “kelâm sıfatı” mecrasında devam ettiğini söylemek mümkündür.

Meseleye tarihî olarak kaynaklık eden kişi konusunda ne kadar farklı görüşler olsa da neredeyse tüm kaynakların ittifak ettiği kişinin Ca’d b. Dirhem³⁷ (124/741) olduğu görülmektedir. Ca’d b. Dirhem Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu ortaya atması ile uzun yıllar sürecektir olan kelâmî bir tartışmanın fitilini ateşlediği anlaşılmaktadır. Fakat Ca’d b. Dirhem’i bu iddiasından kısa bir süre sonra Kûfe valisi Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî Ca’d’ın katledilme gerekçesini de söyleyerek şöyle bir hitapta bulunuyor: “Gidin kurbanlarımızı kesin Allah kabul etsin. Ben de Ca’d b. Dirhem’i kurban edeceğim. Çünkü o Allah’ın İbrahim’i dost edinmediğini ve Mûsâ ile konuşmadığını iddia ediyor.”³⁸ Bu hitaptan sonra Ca’d’ı öldürüyor. Emevîler döneminde yaşayan Ca’d b. Dirhem, halku’l-Kur’ân ile alâkalı görüşünü dillendirdikten sonra otorite tarafından takibe uğramış bunun üzerine Kûfe’ye kaçmıştır. Burada Cehm b. Safvân ile tanışmış ve Cehm b. Safvân da Ca’d’dan sonra bu görüşü yaşatan ve devam ettiren kişi olmuştur. Emevîler’in bu baskısından dolayı halku’l-Kur’ân görüşünün Ca’d döneminde Cehm’in bulunduğu döneme nazaran daha az kabul gördüğü, bunun da fazla yaygınlık kazanmamasına sebep olduğu kaynaklarda geçmektedir.³⁹

Cehm b. Safvân’a bakıldığında onun da Ca’d b. Dirhem ile aynı sonu paylaştığı görülmektedir. Cehm b. Safvân bazı kaynakların verdiği bilgiye göre, Nasr b. Seyyâr ile Hâris b. Süreyc arasında daha sonra çıkan çatışmada Sâlim (Selm) b. Ahvâz el-Mâzenî tarafından hicrî 128 yılında siyasî sebeplerden dolayı öldürülmüştür.⁴⁰

³⁷ Ca’d b. Dirhem Tabîn neslinden olup ilâhî sıfatlar, halku’l-Kur’ân ve insanların fiilleri gibi itikadî konuları ilk defa tartışmaya açan âlimlerden biri. İbn Dirhem diye de tanınır. Hayatının ilk dönemleri hakkında bilgi yoktur. Akâid konularını akılcı bir yaklaşımla ele aldığına göre eski felsefî kültürlerin merkezlerinden biri sayılan Harran’da doğmuş ve yetişmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Mustafa Öz, “Ca’d B. Dirhem”, *DİA.*, c. VI, İstanbul, 1992, s.543.

³⁸ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku Ef’âli’l-ibâd*, 3. b., Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1990, s. 7.

³⁹ Hafız b. Ahmed el-Hakemî, *Meâricü’l-kabûl bi-şerhi Süllemi’l-vusûl ila İlmi’l-usûl fi’t-tevhîd*, C. I, 3. b., thk. Ömer b. Mahmud Ebu Ömer, Dâru İbni’l-Kayyim, Demmâm, 1995, s. 270; Öge, a.g.e., s. 12.

⁴⁰ Ahmed Emin, a.g.e., C. III, s. 162; İbnü’l-Cevzî Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî Tarihi’l-Müluk ve’l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut, 1992, ss. 265-267.

Burada dikkat çeken bir husus da kaynaklarda halku'l-Kur'ân ile alâkalı ilk konuşanın Ca'd b. Dirhem olarak geçmesine rağmen onun meseleyle alâkalı görüşlerine pek fazla yer verilmemesidir. Sadece onun öldürülmesinden önce Hz. Mûsâ'nın Allah'la konuşması ve Hz. İbrahim'in Allah tarafından dost edinilmesini kabul etmemesi yönündeki görüşlerinin sebep gösterildiği geçmektedir.⁴¹ Bu görüşün ise W. M. Watt tarafından rivayetin geçtiği *er-Red ale'l-Cehmiyye* adlı eserin sahibi olan Dârimî'nin bir Hanbelî olmasından dolayı Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul edenleri, kötü bir şöhrete sahip olan biriyle irtibatlandırmak suretiyle itibar kaybettirme gayreti olarak değerlendirdiği görülmektedir. Watt'a göre Hz. Mûsâ ile alâkalı görüşü Ne kadar çok halku'l-Kur'ân'la bağlantılı olsa da Hz. İbrahim ile alâkalı görüşün meseleyle hiçbir bağı yoktur. Bundan dolayı da Ca'd ile alâkalı hüküm, bu inancın kaynağına hiçbir ışık tutmamaktadır.⁴² Kaynaklarda konuyla alâkalı görüşleri ayrıntılı olarak verilmese de mezkûr görüşün neredeyse bütün kaynaklarda Ca'd b. Dirhem'e nispet edilmesi, onun Kur'ân'ın mahlûk olduğunu açıkça kabul ettiği fakat ayrıntılı olarak görüşlerinin aktarılmadığı yorumunu yapmaya sebep olmuştur.⁴³

Bişr el-Merîsî'ye kadar geçen bir asırlık döneme bakıldığında kaynaklarda meselenin savunucusu konumunda herhangi bir isme rastlanmadığı, bir asır boyunca meselenin gündemden düştüğü görülmektedir. Bişr el-Merîsî sözlü ve yazılı olarak halku'l-Kur'ân teorisinin kabulü noktasında beyanda bulunmuş ve tekrar gündeme taşıyarak tartışılmasına önayak olmuştur.⁴⁴ Zehebî'ye göre, bu fikri Cehm'in takipçilerinden alarak Cehmiyye'nin o dönemki en önemli savunucularından olmuştur.⁴⁵ Bişr el-Merîsî halîfenin de gücünden istifade ederek halku'l-Kur'ân görüşünü devletin resmî mezhebi haline getirmeye çalışmış ve Mihne devrinin ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır.⁴⁶ Bişr el-Merîsî'den sonra halku'l-Kur'ân meselesini İbn Ebî Duâd savunmaya başlamış ve sultanları görüşün lehine etkilemiştir.⁴⁷ Bu döneme kadar toplum tarafından sadece Allah'ın kelâmı ve vahyi olarak bilinen Kur'ân artık,

⁴¹ Öge, a.g.e., s. 12.

⁴² Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, a.g.e., s. 338.

⁴³ Öge, a.g.e., s. 13.

⁴⁴ Ahmed Emin, a.g.e., s. 162.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. X, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988-1983, s. 200.

⁴⁶ Ahmed Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyas", *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 220.

⁴⁷ Osman ez-Zehbî, a.g.e., c. X, s.307; Ahmed el-Hakemî, a.g.e., s. 271.

yaratılmış bir kelâm ve bu kelâmın Allah’a nispetinin teşrîfen olduğu tartışmalarıyla karşı karşıya kalmaya başlamıştır.⁴⁸ Cehmiyye’nin Mehdi, Reşîd ve Emin döneminde ortaya çıkmadığı, ancak Me’mûn zamanında görüşlerini izhar etmeye başladığı görülmektedir.⁴⁹

Bundan sonra tartışmanın seyri ilmî olmaktan öte siyasî bir şekle bürünmüştür. Tartışma sıfatların varlığının veya yokluğunun kabulü olmaktan çıkıp siyasî otoritenin politikasını onaylayıp onaylamama meselesine dönüşmüştür denilebilir.⁵⁰

3. Mihne Dönemi

Sözlük manası olarak “Sorguya çekmek, çetin imtihana tâbi tutmak, eziyet etmek” anlamına gelen “mehn” kökünden türeyen “mihne”, “sorguya çekip eziyete maruz bırakma” demektir. Terim olarak ise bazı Abbâsî halifelerinin 218-234/833-848 tarihleri arasında yönetimde olduğu zamanda bir kısım âlimlerin halku’l-Kur’ân konusunda sorguya çekilip eziyet edilmesine ve bu meselenin halka dayatılmasına ilişkin olaylar için kullanılır.⁵¹

Mihne dönemi genel olarak İslâm düşünce tarihi açısından dönüm noktası olması mahiyetinde bir öneme sahiptir. İlmî tartışmaların siyasete etkisi, siyasetin ilmî ideoloji üzerinden inanca tahakküm kurma çabası ve bunun içtimâî etkileri açısından Mihne döneminin tarihte uzun sürecek etkiler bıraktığı görülmektedir. Birçok siyasî kargaşanın çıktığı İslâm tarihinde, Mihne ile siyasî merkezli tartışmalardan ilk defa fikir merkezli bir tartışılmaya geçilmiş olmasının da ayrı bir önem arz ettiğini söylemek mümkündür.⁵² Mihne döneminde merkezde olan tartışmanın halku’l-Kur’ân tartışması olması hatta döneme yön veren tartışma olması, bu dönemin özellikle anlatılması

⁴⁸ Öge, a.g.e., s. 13.

⁴⁹ Osman ez-Zehebî, a.g.e., c. XI, s. 236. Bu görüşün Cehm’e ve Cehmiyye’ye nispetini temkinli karşılamak lazım. Ashab-ı Hadis kendisine ters gelen her görüşü Cehm’e ve Cehmiyye’ye yöneltmiştir.

⁵⁰ Bkz. Öge, a.g.e., s. 14.

⁵¹ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 2. b., İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 216.

⁵² Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Hâşeviye Olgusu*, Otto yayınları, Ankara, 2015, s. 39.

noktasında dikkat edilmesi gereken bir husustur. Mihne döneminin anlatılması halku'l-Kur'ân meselesinin daha doğru ve daha iyi anlaşılması noktasında da ciddi bir öneme sahip olduğu aşikârdır.

3.1. Mihne'nin Oluşumu

Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savunan isimler⁵³ görüşlerinden dolayı öldürülmesine rağmen bu görüşün yayılmaya devam ettiği görülmektedir. Eş'arî'ye kadar geçen sürede aktardığına göre, Cehmiyye, Mu'tezile, Haricîler, Mürcie, Zeydiyye'nin çoğu ve Rafıziler'den Kur'ân'ın mahlûk olduğuna inananlar bulunmaktadır.⁵⁴ Fakat halku'l-Kur'ân meselesinin nazari/spekülatif/entelektüel bir renge sahip olmasının, yine entelektüel birikime ve diğer kelâmî ekollere nazaran daha çok ilmî donanıma sahip Mu'tezile ile özdeşleşmesine neden olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda yaratılmış bir Kur'ân nazariyesi Mu'tezile'nin temel ilkelerine de uyumlu olduğu düşünülmektedir.⁵⁵

Mu'tezile'nin Mihne döneminden önce Hârûn er-Reşîd devrinde baskıya uğradığı bilinmektedir. Hârûn er-Reşîd zamanında Emevî-Abbâsî çekişmesi Abbâsî-Fârisî çekişmesine dönüşmüştür. Halîfe devlet kadrolarını gözden geçirmek suretiyle bu alanda bir mücadele yürütmüştür. Burada önemli bir husus da Mu'tezile'nin teşekkül etmeye başlamış olmasıdır. Mu'tezile'nin, bu dönemde Ebü'l-Huzeyl önderliğinde Basra, Bişr el-Mu'temir önderliğinde de Bağdat ekolleri gelişim göstermiştir. Mu'tezile'nin entelektüel birikiminden dolayı birçok tartışma ve münazara oturumlarına katılmış olmaları Abbâsî yönetimiyle anlaşma ve uzlaşmaya önyak olmuştur. Fakat buna önderlik eden ekol Basra Mu'tezile'si olmuştur.⁵⁶

Bağdat Mu'tezile'si ise Ali taraftarı olan Zeydiyye ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunmaları sebebiyle Halîfe tarafından çok hoş karşılanmamıştır. Bu sebeple ekolün kurucusu ve önde gelen isimleri Bişr el-Mu'temir ve Sümâme b. Eşres Rafızilik'le

⁵³ Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân

⁵⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilafu'l-Musallîn*, thk. Naîm Zerzûr, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2012, ss. 420.

⁵⁵ Özmantar, a.g.e., s. 8.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Muharrem Akoğlu, *Mihne Hâdiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), kayseri, 2001, ss. 44-46.

itham edilerek hapse atılmışlardır.⁵⁷ Bu iki isim dışında halku'l-Kur'ân meselesiyle adı anılan Bişr el-Merîsî de Hârûn er-Reşîd tarafında baskıya maruz kalmıştır. Halîfe, Bişr el-Merîsî'nin halku'l-Kur'ân ile alâkalı faaliyetlerini duyunca onu yakaladığı yerde öldüreceğini söylemiştir. Bişr el-Merîsî'nin ise Halîfe'nin bu tehdidine karşı Halîfe ölünceye kadar (yirmi yıl boyunca) saklanmak zorunda kaldığı aktarılmaktadır.⁵⁸ Halîfe'nin daha sonraki dönemlerinde ise Basra Mu'tezile ekolüyle aralarındaki ilişkinin daha iyi olduğu görülmektedir. Halîfe tarafından Mu'tezilî düşünceye sahip birçok isme kadılık ve eğitimlik gibi önemli vazifeler verilmiştir. İki farklı ekol Halîfe tarafından farklı karşılanmış, kendisinden sonra vasiyeti üzere annesi Arap olan oğlu Emin başa geçmiştir⁵⁹ ve bu dönemin Mu'tezile için pek de iyi geçtiği söylenemez. Halîfe Emin döneminde Mu'tezile Hârûn er-Reşîd'in son dönemlerinde kazandığı itibarı kaybetmiş görünmektedir. Nitekim Emin döneminde Mısır'da bir kadı'nın Mu'tezilî olduğu iddia edilen birinin şahitliğini kabul etmediği nakledilmektedir ki⁶⁰ bu hâdise durumun ulaştığı boyutları gözler önüne sermektedir.⁶¹

Bu devir Mihne'nin oluşmasına zemin hazırlayan bazı önemli olaylara tanıklık etmiştir. Nitekim her ne kadar “Mu'tezile mihnesi” de denilebilecek meşhur Mihne'nin, Mu'tezile'nin emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker ilkesinin doğal sonucu olarak uyguladığı bir şey olduğu belirtilse de⁶² arka plandaki bir diğer sebebin Hârûn er-Reşîd ve Emin dönemlerinde yapılan baskılara karşı oluşan bir tepki olduğu, hatta belki de asıl sebebin bu baskılar olabileceği güçlü bir ihtimal olarak göz önünde bulunması gerekir.

3.2. Mihne'nin Gelişimi ve Me'mûn Dönemi

Mihne dendiğinde akla gelen ilk isim ve Mihne'nin baş mimarı Halîfe Me'mûn'dur. Me'mûn'un mücadelesi, halku'l-Kur'ân nazariyesini tesis etmekteki

⁵⁷ Muhammed Ammara, *Mu'tezile ve Devrim*, Çev. İbrahim Akbaba, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988, s. 169; Tritton, a.g.e., s. 97.

⁵⁸ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1989, s.193; Kılavuz, a.g.md., s. 220; bkz. Özmantar, a.g.e., s. 8.

⁵⁹ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*, C. VII, thk. Muhammed Ebü'l-fazl İbrahim, Dâru'l-maârif, Kahire, 1962, s. 365.

⁶⁰ Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kub el-Kindî, *Kitâbü'l-vülât ve Kitâbü'l-kudât* nşr. Rhuvon Guest, Matbaatü Âbâ, Beyrut, 1908, s. 422.

⁶¹ Bkz. Akoğlu, a.g.e., ss. 46-50.

⁶² İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 396.

çabası, onun bu şekilde anılmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda meseleyi iyi anlamak için Me'mûn'u, özellikle de ilmî kişiliğini yakından tanımak faydalı olacaktır.

Halîfe Me'mûn ilim tahsiline küçük yaşlarda başlamıştır. Edebiyat, felsefe, tıp astronomi, kimya ve riyâziyât gibi birçok alanda ilim tahsil etmiştir.⁶³ Kendisinin Kur'ân'ı ezberleyen nadir halîfelerden olduğu ve aynı zamanda çok sayıda hadis de ezberlediği nakledilmektedir.⁶⁴ Birçok ilmi tahsil etmiş olan Me'mûn'un, diğer halîfelere nazaran ilmî noktada daha yetkin olduğu görülmektedir. Bu yetkinlik sonucu kendisinin siyasî otoriteye sahip olduğu gibi ilmî bir otoritesinin de bulunduğunu söylemek mümkündür.

Kendisinden önce başlamış olan tercüme hareketlerine aynı şekilde devam etmiştir. Fakat ondan önce daha çok müspet ilimlerle alâkalı eserler tercüme edilmekteyken kendisi, felsefî eserlerin tercümesine ayrı bir özen göstermiştir.⁶⁵ Binâenaleyh felsefe ve hikmet eserlerinin tercümesiyle ilgilenen ilk isimlerden olduğu nakledilmektedir. Beytül'l-Hikme'ye ciddi anlamda kaynak bulmuş, bu bağlamda Bizans imparatoru ile de görüşmüştür. Felsefî eserler dışında diğer ilahî kitapların da aslına uygun biçimde tercüme edilmesini sağlamıştır.⁶⁶ Bütün bu çalışmalarla bizâtihi kendisinin ilgilendiği nakledilmektedir.⁶⁷

Me'mûn devletin bekası ve Abbasoğulları'nın hâkimiyetinin devamlılığını ilmî alanda gösterilecek gelişmelerle olacağını düşünmüştür.⁶⁸ Bütün bu süreç Me'mûn'un şahsiyetinde Mihne'nin nasıl bir zeminde oluştuğunu göstermek açısından ciddi bir önemi haizdir. Herkesin kendini en kuvvetli bulduğu alanda mücadelesini yürüttüğü bir vakıa olduğuna göre, Me'mûn'un da ilmî ve fikri noktada ciddi bir güç elde ettiği için

⁶³ Bkz. Akoğlu, a.g.e., s. 51.

⁶⁴ Bkz. Âdem Apak, *Anahtarıyla İslâm Tarihi IV (Abbâsiler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 176.

⁶⁵ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, y.y, Tahran, 1974, ss. 303-304.

⁶⁶ İbnü'n-Nedîm, a.g.e., ss. 303-304.

⁶⁷ Bkz. Akoğlu, a.g.e., ss. 52-53; Me'mûn'un bu çabası için, din ve devleti tehdit eden İslâm öncesi pagan ve gnostik unsurlar ile beslenerek fikri, edebi ve siyasî boyutlar kazanan ve tümüne "zenadika" adı verilen ilhad hareketlerine karşı mücadele verecek inancı kuvvetli ve samimi mütefekkirler yetiştirmeye matuf olduğu yorumu yapılmaktadır. İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad*, İz Yayınları, İstanbul, 1996, s. 13.

⁶⁸ Bkz. Akoğlu, a.g.e., s. 53.

bu mecrada mücadelesini sürdürmek istemiş olabileceği yorumunda bulunmak mümkündür.

Me'mûn'un bu ilmî kişiliği yönetim anlayışını etkilediği gibi ilim adamlarına da ehemmiyet vermesini beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda Me'mûn, toplum içerisine sirayet etmekte olan Hermetik ve Gnostik⁶⁹ fikirler karşısında mücadele etmek için ilim adamlarının desteğine ihtiyaç duymuş ve bu fikri akımlara karşı toplumda bir fikir ve inanç birliği sağlamak için çeşitli faaliyetler göstermiştir. Binâenaleyh ilim adamlarının toplumsal alandaki faaliyetlerini arttırmalarına da müsaade etmiştir. Merv'de sınırlı bir şekilde başlattığı ilmî tartışmaları Bağdat'ta daha geniş bir şekilde devam ettirmiştir.⁷⁰ Farklı düşüncelere sahip kimselere kendi huzurunda münazaralar yaptırmıştır. Bu münazaraların en önemlilerinden birisi de Bişr b. Ğıyas el-Merîsî ile Abdülaziz el-Mekkî arasında geçen ve halku'l-Kur'ân ile alâkalı tartışmadır.⁷¹

Me'mûn'un etrafındaki isimlerin genelde Mu'tezile'nin ileri gelen âlimlerinden olduğu görülmektedir. Bunlardan en çok bilinen isimler ise Bişr el-Merîsî, Ebü'l-Huzeyl el-Allâf⁷² ve Ahmed b. Ebi Duâd'dır.⁷³ Me'mûn'un bu isimleri tercih etme sebebi için ise, toplum içerisinde yaygınlaşmaya başlayan Hermetik ve Gnostik fikirlere karşı ancak felsefeyi bilen, felsefenin metotlarını kullanan kimseler tarafından mücadele edilebileceğini düşündüğü şeklinde yorum yapılmaktadır. Mu'tezile'nin yapısal olarak akla daha geniş özgürlük alanı tanınması ve değer vermekte olması Me'mûn'u Mu'tezile'ye yaklaştırmıştır.⁷⁴ Bu yakınlaşmada bir diğer etken de kuşkusuz Ebü'l-Huzeyl el-Allâf'ın Me'mûn'a hocalık yapmış olmasıdır.

Bu dönemde en çok tartışılan konunun halku'l-Kur'ân konusu olduğu aşikârdır. Yukarıda da aktarıldığı üzere bu konu Me'mûn'un huzurunda da tartışılmıştır. Halku'l-Kur'ân konusunun gündeme gelmesine sebep olanların Halîfe'nin etrafında ve ona

⁶⁹ Gnostik(Gnostisizm): MS 2. Yüzyılda ortaya çıkan ve gnosis, yani Tanrı'ya ve insanın kaderine ilişkin bilgi olmadan kurtuluşun olamayacağını savunan dini ve felsefi öğretimdir. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 3. b., Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 195.

⁷⁰ Bkz. Akoğlu, a.g.e., ss. 55-56

⁷¹ Tartışma için bkz. Abdülaziz b. Yahya b. Müslim el-Kinânî el-Mekkî, *el-Hayde [ve intisâru'l-Menheci's-Selefi]*, Mektebetü't-Tev'iyyeti'l-İslâmiyye li-İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Cize, ts.

⁷² Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murteza, *Kitabü Tabakâti'l-Mu'tezile*, 2. b., Beyrut, 1987, s. 46.

⁷³ Ahmed Emin, a.g.e., C. II, s. 57; Akoğlu, a.g.e., s. 56

⁷⁴ Akoğlu, a.g.e., ss. 56-57.

yakın olan Mu‘tezilî düşünceye mensup kişiler olduğu düşünülmektedir. Mu‘tezile’nin çoğu, mevâliden oluşmaktaydı. Emevîler döneminde mevâlîlere ikinci sınıf insan muamelesinde bulunmakta ve toplum içerisinde farklı statülerin bulunduğu görülmektedir. Emevîler döneminde Araplar’ın bazı tavırları vardı; Peygamber Araplar’ın içinden çıkmıştı; Araplar da Kur’ân’ın dilinin Arapça olduğunu vurgulamaktaydılar; Araplar, Arapça’nın Allah’ın dili olduğunu buna bağlı olarak ezeli ve ebedî olduğunu savunmak suretiyle diğer etnik unsurlara karşı bir üstünlük göstergesi olduğunu düşünüyorlardı. Halku’l-Kur’ân nazariyesinin ise Araplar’ın bu tavır sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Mevâlî kökenli Mu‘tezile, asıl prensiplerinden olmayan halku’l-Kur’ân düşüncesini savunmak suretiyle Arap ırkçılığına karşı koymaya çalışmıştır. Çünkü Kur’ân’ın mahlûk olduğu kabul edildiği takdirde Kur’ân’ın Arapça olmasından kaynaklanan övünme, etkisini kaybetmiş olacaktı ve Arapça’nın diğer dillerden bir farkı kalmayacaktı şeklinde yorum yapılmaktadır.⁷⁵

Bütün bu anlatılanlar yanında Me’mûn’un doğru bildiği ve topluma faydası olacağını düşündüğü bir şeyi ciddi anlamda savunma ve toplumun da uygulaması noktasında gayret gösterme çabasının Mihne’nin ortaya çıkması noktasında önemli bir ayrıntı olduğu görülmektedir. Onun bu konuda herhangi bir tepkiden de çekinmediği bütün tepkilere korkusuzca karşı koyduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶ Bu bağlamda Me’mûn’un mut‘a nikâhıyla alâkalı tavrına ilişkin aktarılan hâdise bu duruma örnek teşkil etmektedir. Me’mûn mut‘a nikâhını caiz görmüş ve bunu halk nezdinde ilan etmiştir; zira ona göre mut‘a nikâhının caiz olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır ve toplumun da buna ihtiyacı vardır. Toplum bu duruma tepki gösterse de Me’mûn’un buna aldırış etmediği görülmektedir. Kâdı’l-kudât olan Yahya b. Eksem, İmam Zührî’den mut‘anın haram olduğuna dair hadisi delil olarak getirince ise Me’mûn caiz olduğuna dair görüşünden dönmüş ve mut‘a nikâhının haram olduğunu ilan ederek halkı bundan men etmiştir.⁷⁷ Bu durumun Me’mûn’un Halku’l-Kur’ân akîdesini mihne ile zorla dayatmasını anlamak adına önemli bir hadise olduğunu söylenebilir.

⁷⁵ Bkz. Akoğlu, a.g.e., ss. 58-59.

⁷⁶ Özmantar, a.g.e., s. 11.

⁷⁷ Ahmed Emin, a.g.e., C. III, s. 165.

Me'mûn'un halku'l-Kur'ân'la alâkalı icraatlarının temellerinin hilâfetinden öncesine dayandığı söylenebilir. Me'mûn Bağdat'a gelmeden dahi Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair bir itikada sıcak bakmaktadır. Burada Me'mûn'un iki ilmî grup içerisinde farklı düşünen isimlerden dolayı bu akîdenin topluma da benimsetilmeye çalışılması noktasında kararsız kaldığı söylenmektedir. Me'mûn'un kadılarında Yahya b. Eksem ve danışmanı olarak bilinen Yezîd b. Hârûn el-Vâsıtî insanları hiçbir görüşe yönlendirmede bulunulmaması gerektiğini söylemekte fakat Mu'tezilî Sümâme b. Eşres ve Ahmed b. Ebî Duâd ise doğru olan inancın toplumda bir karşılığının bulunması gerektiğini savunmaktadırlar. Yahya b. Eksem'in kadılığına son verildikten ve Yezîd b. Hârûn da öldükten sonra⁷⁸ Me'mûn'un halku'l-Kur'ân görüşünü toplum içerisinde yaymaya başladığı aktarılmaktadır.⁷⁹

Daha sonra birçok farklı ortamda tartışılan Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşü (212/827) tarihinde halka açıkça duyurmuştur.⁸⁰ Buna göre Halife Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ediyor ve bunu doğru bir akîde olarak savunuyor, fakat bu dönemde herhangi bir zorlamada bulunmuyor, toplumu bu akîdeyi benimseme noktasında muhayyer bırakıyordu.⁸¹

Bu ilandan sonra Kur'ân'ın yaratılmışlığı özellikle Halife'nin huzurunda ciddi anlamda tartışılmaya devam etmiştir. Mihne'nin başlangıcına kadar devam eden bir tartışma hürriyetinin olduğu aktarılmaktadır. Bu ortamda karşıt görüşlere sahip kişiler görüşlerini tartışmışlardır. Hicrî 206 ve 218 arasında Me'mûn on iki yıl mihne uygulamamıştır. Bu tavır, tarafların görüşlerini özgürce tartışması ve fikirlerini olgunlaştırmaya fırsat verilmesi olarak değerlendirilmektedir.⁸²

---

⁷⁸ Kur'ân'ın mahlûk olduğu düşüncesini benimseyen Halife Me'mûn'un, Yezîd b. Harun'un halk üzerindeki nüfuzundan çekindiği ve onun tepkisinin toplum içinde karışıklıklara yol açacağından endişe ettiği için bu görüşünü Yezîd hayatta iken ifade etmediği yönündeki kayıtlar Yezîd'in ilmî ve siyasî otoritesini göstermesi bakımından önemlidir. Zekeriya Güler, "Yezîd b. Hârûn" *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 521. Bu durumda da onun vefatı ile halku'l-Kur'ân görüşü yayılmaya uygun ortamı bulmuştur.

⁷⁹ Özmantar, a.g.e., s. 11.

⁸⁰ Philip K. Hitti, *Siyasi Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, Çev. Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul, 1995, s. 660.

⁸¹ Ahmed Emin, a.g.e., c. III, s. 166.

⁸² Özmantar, a.g.e., s. 12.

Mihne'nin ilanından önceki sürece bakıldığında aniden başlayan bir uygulama olmadığı aksine bir ön hazırlık geçirdiği görülmektedir. Bu ön hazırlıklar halku'l-Kur'ân meselesinin gündeme getirilmesi ve tartışılması olarak tezâhür etmiştir fakat bir diğer hazırlık mahiyetindeki husus ise o sıra Tarsus'ta olan Halîfe Me'mûn'un 218 senesinde Bağdat'taki nâibi İshak b. İbrahim'e gönderdiği, Mihne'nin ayak sesleri denebilecek mektuptur. Bu mektubu daha sonra başka mektuplar da takip etmektedir. Meselenin daha iyi anlaşılabilmesi açısından mektupları burada zikretmek faydalı olacaktır:

Allah'ın Müslüman imam ve halifelerden korumalarını istediği dinin uygulanmasında ve onlara emanet edilmiş olan nübüvvetin mirasçılarında içtihatla bulunmaları, emanet aldıkları ilmi aktarmaları, yönettiği halka hak ile muamele ve Allah'a itaat etmek için öncülük etmeleri bu imam ve halifelerin üzerinde Allah'ın haklarındandır. Allah halifeyi doğru yoldaki gayretinde ve yönettiği halk ile ilgili hususlarda adaletle muamele etmesine rahmet ve minnetiyle muvaffak kılmak ister. Halife şunu iyi bilir ki yönettiği halkın çoğunluğu Allah'ın hidayet ve dalalet manalarında istidlali ve fikri görüşü olmayan, ilim nurundan ışık almayan bir tabakadır. Bu tabaka, Allah'ı çokça tanıyamayan, onu hakkıyla takdir etmekten, künhüne vâkıf olmaktan, Allah ile mahlûkatı arasını ayırmaktan, görüşlerinin zayıflığı, akıllarının azlığı, tefekkür ve tezekkürden uzaklıkları nedeniyle âciz olan bir tabakadır. Yine bu tabaka Allah ile Kur'ân'da indirmiş olduğu hususları eşit görmüşler ve hepsi birden Kur'ân'ın kadîm olduğu, Allah'ın onu halk, ihdas ve icat etmediği fikri üzerinde ittifak etmişlerdir. Allah sadırlara şifa, müminlere rahmet ve hidayet kıldığı kitabında şöyle demiştir: "biz onu Arapça bir Kur'ân kıldık"⁸³ Allah'ın kıldığı her şey onun mahlûkudur. Yine şöyle demiştir: "Hamd gökleri ve yeri, karanlık ve nuru yaratan Allah'adır."⁸⁴ "elif, lam, ra, öyle bir kitap ki ayetleri muhkemleştirilmiştir. Sonra beyan edilmiş, Hakîm ve Habîr olan Allah tarafından gönderilmiştir."⁸⁵ Her muhkem mufassaldır ve onun bir muhkimi ve mufassalı vardır. Kur'ân'ın muhkimi ve mufassalı Allah'tır. Yani yaratıcısı ve icat edicisidir. Sonra bâtil bir yolda mücadeleye girişen kimseler herkesi kendi akîdesine davet etmeye başladılar ve kendilerini de Sünnet'e nispet ettiler. Allah'ın kitabının her bölümünde onların sözlerini bâtil kılan, davalarını yalanlayan, mezheplerini reddeden kıssalar bulunmaktadır. Bunlarla beraber o kişiler, kendilerini hak din ve cemaat ehli olarak göstermişler, kendi dışında kalanları da bâtil, küfür ve fırka ehli olmakla suçlamışlardır. Bu şekilde insanlara teveccüh etmişler ve bununla cahil olanları kandırmışlar, sonuç itibarıyla yalan yola giden, Allah'tan başkasından korkan ve din dışındaki şeylere sarılan kimseler onlara göre iyi görünerek adalet ve reislik örtüsüne bürünerek onlara tâbi olmaya ve kötü

⁸³ Zuhruf, 43/3.

⁸⁴ En'am, 6/1.

⁸⁵ Hud, 11/1.

görüşlerini sunmaya meyletmışler, hak olanı bâtılları için terk etmişlerdir. Dalaletleri için Allah'tan başkasını sırdaş edinmişler ve bu suretle onların temize çıkmalarıyla şehadetleri kabul olunmuş, kitap hükümleri, dinlerinin, vücutlarının, niyet ve gerçek görüşlerinin fesadı üzerine uygulanmıştır. Bu onların yöneldikleri ve yönelmelerini istedikleri amaçtı. Allah'a karşı bir yalandı; hâlbuki Allah üzerine yalan söylememeleri için onlardan söz alınmıştı ve onlar Kitap'ta geçenleri biliyorlardı. "bunlar, Allah'ın kulaklarını sağır gözlerini kör ettiği kimselerdir. Kur'ân'ı iyice anlamazlar mı? Yoksa kalpleri üzerinde kat kat kilitler mi var?"⁸⁶

Emiru'l-mü'minîn şunu görmüştür ki, bu kimseler insanlar içinde en şerli olanları, dalaletin reisleri, tevhitten en az hazzı, imandan en az nasibi olan cehalet hamalları, yalancılardan önderleri, dostları hakkında konuşan iblisin lisânı, şahitlikleri iptal olunmaya layık, sözüne ve işine güvenilmeyen kimselerdir. Amel her şeyden evvel ancak yakîn hâsıl olduktan; yakîn de ancak İslâm hakikatinin mükemmelleşmesinden ve tevhide samimiyet ile bağlandıktan sonra mümkündür. Doğru yoldan, Allah'a ve tevhidine inanma hazzından mahrum olan kimse amel ve şehadetinde, niyet gibi sair meselelerinde de dalalet ve karanlık içinde olur. Emiru'l-mü'minîn şunu kasele bildirir ki, sözünde tabiatı icabı yalana en çok bağlanan ve şahitliğinde de bâtıla en çok sarılan kimse Allah'a vahyinde en çok yalan söyleyen ve Allah'ı gerçek bilgi ile bilmeyen kimsedir. Allah'ın hükmünde ve dininde şahitliği reddolunmaya en çok layık olan kimse, Allah'ın kitabı üzerine gelen şahitliklerini red ve bâtil görüşü ile Allah'ın hakkına itiraz eden kimsedir. Yanındaki kadıları topla ve onlara Emiru'l-mü'minîn'in sana yazdığı bu mektubu oku; Allah'ın Kur'ân'ı yaratma ve ihdas etmesi konusunda kanaat ve inançlarını anlamak için imtihanlarına başla. Onlara şunu bildir ki, Emiru'l-mü'minîn işinde yardımcıya gereksinim duymaz; Allah'ın kendisine teslim ettiği ve korumasını istediği halkın işlerinde, dinine, tevhidindeki samimiyetine ve doğruluğuna güvenilmeyen kimselere güvenmemektedir. Eğer bunu⁸⁷ ikrar ederler ve bu işte Emiru'l-mü'minîn'e uyarlar ve hidayet ve kurtuluş yolunda bulunurlarsa kendilerine halk arasında huzurlarına gelen şahitleri Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı hususu hakkında imtihan etmelerini ve Kur'ân'ın yaratılmış ve sonradan ortaya çıkmış⁸⁸ olduğunu ikrar etmeyenlerin şahitliklerinin kabul edilmeyeceğini emret. Çevrendeki kadıların bu konuyla ilgili çalışmalarını hakkında Emiru'l-mü'minîn'e yazarak haber ver. Onlar için durum böyledir. Onların işleriyle alakadar ol, çalışmalarını kontrol et; zira Allah'ın ahkâmı ancak dinde basiret ehlinin şahitliği ve tevhitteki ihlası ile uygulanır. Bu durumda gerçekleşen olayları Emiru'l-mü'minîn'e yazarak haber ver."⁸⁹

⁸⁶ Muhammed, 47/23-24.

⁸⁷ Kur'ân'ın mahlûk olduğunu

⁸⁸ Hâdis

⁸⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu't-Taberî (Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk)*, 2.b., C VIII, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-maarif, kahire, 1969, ss. 631-634.

Mektupta genel olarak Halîfe Me'mûn'un Mihne'ye ön hazırlık yaptığı aynı zamanda neler yapacağı hakkında da mesaj verdiği görülmektedir. Halîfe, öncelikle halîfeliğinden kaynaklanan üstünlük ve haklarından bahsetmekte, bunu da doğru yolda olmakla açıklamaktadır. Allah'ın da rahmet ve minnet ile Me'mûn'un kendisi tarafından doğru olarak lanse etmeye çalıştığı bu yolda muvaffak kılmak istediğini söyleyerek yapacağı faaliyetin ne kadar isâbetli bir faaliyet olduğunu manevi olarak da desteklemeye ve yapacağı faaliyetinin haklılığını ispatlamaya çalışmakta olduğu görülmektedir.

Halîfe yönettiği kesimin çoğunu da cahil, din hakkında derinliği olmayan ve Allah'ı tam olarak tanıyamamış kimseler olarak nitelendirmektedir. Me'mûn'un insanların Allah'ı tanımadığını belirtmesinden hareketle onun zihninde Kur'an'ın yaratılmışlığı probleminin Allah'ın tanınamaması problemi olarak şekillendiği söylenebilir. Bu yanlışlığı düzeltmeyi de Allah'ın halîfeyi görevlendirmiş olması bir nevi bundan sorumlu tutulmuş olması olarak dile getirmektedir. Çünkü Me'mûn mektubun başında halîfeyi dinin muhafızı ve nübüvvetin vârisi olarak görmekte ve bu şekilde olduğunu da açıkça dile getirmektedir. Buradan yola çıkarak Mihne'yi de dinin korunması ve nübüvvet mirasına sahip çıkmak şeklinde haklılaştırmaya çalıştığı söylenebilir.

Halîfe ne kadar çok Mihne'de zorla Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ikrar ettirmeye çalışsa da burada gerek istidlâlî gerek naklî olarak Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ispata çalışır ve öncelikle ikna yolunu gözettiği görülür. Bu konuda Mu'tezile'nin genel olarak kullandığı "Biz onu Arapça bir Kur'an kıldık"⁹⁰ ayetini delil olarak zikreder. Kur'an'ın yaratılmışlığını kendince ispatladıktan sonra "bâtıl yolda mücadeleye girişen ve kendilerini Sünnet'e nispet eden kimseler" olarak nitelendirdiği Ehl-i hadis'in yanlış yolda olduğunu dile getirerek onların sapkınlığından bahseder.

Bu mektup bir giriş mektubudur ve ön hazırlık mahiyetinde olduğu görülmektedir. Çünkü mektupta sadece ikna vardır. Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmedikleri takdirde kadılar tarafından şahitliklerinin kabul edilmeyeceği dışında açık bir tehdit görülmemektedir. İlk olarak tüm halkı ikna değil Mihne'de imtihan yaptırmak için kullanacağı ilim tabakasını ikna etmeye çalışmıştır. Burada önemli ve manidar

---

⁹⁰ Zuhruf, 43/3.

görünen bir husus da devlete bağlı olarak çalışan kadıların ikna edilmesi cihetine gidilmesidir. Alttan alta Kur'ân'ın mahlûk olduğu kabul edilmediği takdirde işlerinden olacaklarını anlayacakları şekilde kendilerine hitap edildiği görülmektedir. Mihne uygulamasının dar dairede ilk olarak bu şekilde uygulanmaya başlandığı söylenebilir.

Bu mektuptan sonra ikinci bir mektubun İshak b. İbrahim'e gönderildiği kaynaklarda geçmektedir fakat mektubun tam metni bulunmamaktadır. İkinci mektupta ise Me'mûn Ehl-i hadis'ten önde gelen yedi ismin kendisine gönderilmesini emreder. Halîfe'nin istediği bu yedi isim şunlardır: Yahya b. Maîn (223/847), Ahmed b. İbrahim ed-Devrâkî (246/860), Muhammed b. Sa'd (230/814), Zübeyr b. Harb Ebû Hayseme, Ebû Müslim, İsmail b. Davud, İsmail b. Ebû Mes'ud.⁹¹ Bu yedi isim, Halîfe'nin askerî karargâhında Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul ettikten sonra Bağdat'a geri dönmüşlerdir. Me'mûn'un, Kur'ân'ın mahlûk olduğu düşüncesine yanaşmayan bu yedi kişiyi imtihan etmek üzere yanına çağırması ilginçtir. Çünkü kendisi ordusuyla birlikte sefer halinde bulunmaktadır. Bu durumda Me'mûn'un amacı, Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsemeyenlere gözdağı vermek olmalıdır. Çünkü imtihanı kendisi yapmakla işe ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermeye çalıştığı gibi, imtihan edilecek kişilerin toplumda ileri gelen ilim adamlarından ve özellikle hadisçilerden olması, Me'mûn'un onları kontrol altında tutma çabasının bir ifadesidir. Eğer bu kişiler Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ederlerse, bu durum, halku'l-Kur'ân'ı kabule yanaşmayan diğer âlimlere de örnek olacaktır. Halîfe açısından böyle bir atmosferde yapılacak imtihan, başka yerde yapılacak bir imtihana göre şüphesiz daha iyi neticeler ortaya çıkaracaktır. Çünkü bu ortamda imtihan edilen insanların ölümden korkmayıp da Halîfe'ye olumsuz cevap vermeleri mümkün değildir.⁹²

Nitekim Halîfe bu durumu göz önünde bulundurarak onların ölüm korkusuyla da olsa, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul edeceklerini varsaymış, böylelikle imtihanı bizzat kendisi karargâhında yapmıştır. Sorgulamadan sonra bu kişiler Me'mûn'un düşüncesine katıldıklarını açıklamışlardır. Fakat Me'mûn bu cevapla yetinmeyip onları Bağdat'a gönderdikten sonra da görüşlerinde sadık olup olmadıklarını anlamak için, İshak b. İbrahim'in tekrar sorguya çekmesini istemiştir. Bunun üzerine söz konusu

⁹¹ Taberî, a.g.e., s. 634.

⁹² Koçyiğit, a.g.e., s. 197.

kişiler fıkıh ve hadis ulemasının huzurunda Kur'ân'ın mahlûk olduğunu bir kez daha kabul ettiklerini açıklamışlardır. Bu kabulden sonra ancak serbest bırakılmışlardır.⁹³

Bundan kısa bir süre sonra ise İshak b. İbrahim'e Halife üçüncü bir mektup gönderir. Mektubun ilk bölümünde, ilk mektupta olduğu gibi Allah'ın halife üzerinde ne gibi hakları olduğundan bahsedilmektedir. Me'mûn halîfelerin, Allah'ın dinini ayakta tutma, İslâm'ın hükümlerini uygulama ve adaleti tesis etme gibi Allah katında sorumlulukları olduğunu dile getirmektedir. Me'mûn'a göre Allah'ın halife üzerinde, Allah için çalışmak, insanlara Allah için nasihatte bulunmak, Allah'ın kendilerine verdiği ilim ile insanları Allah'a yönlendirmek, Allah'ın dininden sapanları doğru yola döndürmek, insanlara necat yollarını göstermek gibi hakları bulunmaktadır. Şayet bunları yapmazsa Allah katında sorumlu olurlar ve hesaba çekilirler.⁹⁴

Mektubun devamında ise Me'mûn'un, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ispat etmeye çalıştığı görülmektedir. Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair Kur'ân'dan ayetleri delil olarak göstermekte, bu delilleri anlamayanları da sert bir dille yermekte ve onları cahillikle suçlamaktadır. Me'mûn'a göre Kur'ân kendisinin mahlûk olduğuna işaret etmekte ve hatta bu durum sarahaten ifade edilmektedir. Bu açık işaretlere rağmen Kur'ân'ın ezeli olduğunu kabul edenler, Hristiyanlar'ın Hz. İsa hakkındaki "Hz. İsa mahlûk değildir, çünkü o Allah'ın kelimesidir" görüşünü taklit etmektedirler. Fakat ona göre Allah "biz onu Arapça Kur'ân kıldık"⁹⁵ buyurmaktadır ki bu, "biz onu yarattık" manasına gelmektedir. Delillerinden bir diğeri ise "o (Kur'ân) korunmuş bir levhadadır" ayetidir. Kur'ân'ın levha ile ihata edilmiş olması onun mahlûk olduğuna delildir çünkü Me'mûn'a göre sadece mahlûk olan şey ihata edilebilir. Daha sonra ilk mektupta olduğu gibi Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlerden bahsederek onları sert bir şekilde eleştirmekte ve Allah zatı ve sıfatları hakkında halku'l-Kur'ân meselesinden yola çıkarak nasıl yanlış düşündüklerinden bahsetmektedir. Me'mûn hiçbir şekilde Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenler için herhangi bir sorumluluk makamında

---

⁹³ Taberî, a.g.e., s. 634.

⁹⁴ Bkz. Taberî, a.g.e., s. 634-635.

⁹⁵ Zuhruf, 43/3.

bulunmalarını kesinlikle kabul etmediğini bu mektubunda da açıkça dile getirmektedir.⁹⁶

Mektubun son bölümünde ise Me'mûn, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlerle alâkalı ne yapılacağı konusunda İshak b. İbrahim'e direktifler vermektedir:

Emiru'l-mü'minîn'in sana yazmış olduğu bu mektubu, Ca'fer b. İsâ ve Kadı Abdurrahman b. İshak'a oku ve bu ikisinin Kur'ân hakkındaki görüşlerinin ne olduğunu öğren. Onlara şunu söyle, Emiru'l-mü'minîn, Müslümanlar'ın işinde, ihlas ve tevhidine güvenilen kimselerden başka hiçbir şeyden yardım beklemez; Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen kimselerde tevhid yoktur. Eğer bu mevzuda Emiru'l-mü'minîn'in görüşüne tâbi olurlarsa, onların huzurunda şahitliklerine müracaat edilenleri sına ve Kur'ân hakkındaki görüşlerini öğren. Bu iki isimden biri Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söylemez ise, onun şahitliğini iptal ederler ve sözüyle hüküm vermezler. Bunu sorumlu olduğun yerdeki bütün kadılar hakkında uygula ve bu işle ciddi bir şekilde ilgilen. Allah, bununla basiret sahibinin basiretini artırsın.⁹⁷

Bu mektupta da Me'mûn'un tavrının değişmediği hatta daha da kararlı olduğu görülmektedir. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ispat etme hususunda daha titiz ve ikna edici deliller kullanmış ve meselenin anlaşılması noktasında özen göstermiştir. Me'mûn'un Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu direkt olarak bir dayatma şeklinde değil mümkün olduğunca ikna etme çabasıyla anlattığı görülmektedir. Bunun altında muhtemelen Me'mûn'un kendisinin meseleyi benimsediği gibi benimseyen kişilerin olmasına yönelik arzu ve isteği yatmaktadır. Çünkü Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu zorla kabul eden, gönülsüz kabul eden ve kabul etmeyip de kabul etmiş gibi gözükene ile gönüllü olarak ve benimseyerek kabul eden arasında fark olacağı kesindir. İkna olmuş bir şekilde kabul eden kişiler, özellikle âlimler zümresi aynı kendisi gibi Kur'ân'ın yaratılmışlığını savunacaklardır. Bilahare bu mücadelede aktif rol oynamaları kuvvetle muhtemeldir. Fakat gönülsüz kabul edenler ancak pasifize olmuş olurlar ve karşı çıkmasalar da onlardan herhangi bir destek beklemek mümkün değildir. Burada özellikle ilk olarak ilmî nüfuza sahip kimseleri ikna etme çabası bu durumun bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

⁹⁶ Bkz. Taberî, a.g.e., s. 635.

⁹⁷ Taberî, a.g.e., ss. 636-637.

İshak b. İbrahim bu mektubu aldıktan sonra Halîfe'nin emrettiği üzere hemen uygulamaya başlar. İlk önce hadis ve fıkıh âlimlerini toplar. Bu isimlerden önemli olanlar ise şunlardır: Saîd b. Süleyman ed-Dabbî, Ebû Ma'mer el-Katî'î, Ebû Nasr et-Temmâr, Affân b. Müslim, Ali b. el-Medînî, Ubeydullah b. Muhammed, Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Sa'd, Kuteybe b. Saîd, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, İsmâil b. Dâvûd, Kavârîrî, Hasan b. Hammâd es-Seccâde, Ebû Hassân ez-Ziyâdî, Bişr b. Velîd el-Kindî, İbnü'l-Bekkâ, Muhammed b. Nûh, Velîd b. Şücâ', Âsım b. Ali ve Zeyyâl b. Heysem.⁹⁸

Kaynaklarda geçtiği üzere İshak b. İbrahim bu isimlere mektubu okuduktan sonra tek tek sorgulamaya başlamıştır. İlk sorguya çekilen kişi Bişr b. Velîd el-Kindî'dir. İshak b. İbrahim Bişr'e "Kur'ân hakkında ne diyorsun?" şeklinde bir soru yönelmiş ve karşılığında sorguya çekilenlerin çoğunun verdiği "ben Kur'ân kelâmullahtır diyorum" cevabını almıştır. İshak b. İbrahim böyle bir cevabı kabul etmemektedir, onun beklediği cevap "Kur'ân mahlûktur" cevabıdır. Onun Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ettirmek için soru yönelttiği kişileri ilzam etmeye çalıştığı görülmektedir. Bişr'e Kur'ân'ın "şey" olup olmadığını sorar ve "Allah her şeyin yaratıcısı değil midir?" sorusuyla kabul ettirmeye çalışır. İshak b. İbrahim ne kadar uğraşsa da ona "Kur'ân mahlûktur" dedirtemez. Son olarak Allah'ın kendisinin yarattığı hiçbir mahlûkuna, hiçbir yönden benzemediğine dair yemin etmesini ister, Bişr de bu tarz şeylerden insanlara zaten bahsettiğini söyleyerek yemin eder.⁹⁹

Daha sonra İshak b. İbrahim, Ali b. Mukâtil, Ebû'l-Hasan ez-Ziyâdî ve Ahmed b. Hanbel'i imtihan eder üçüne de "Kur'ân hakkında ne dersin?" diye sorduktan sonra üçünden de neredeyse birbirinin aynı cevaplar alır. Burada Ebû'l-Hasan Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünün Halîfe Me'mûn'a ait olduğunu ve bu görüşü halka emredip onları davet edemeyeceğini söyler. Ali b. Mukâtil ise bu konuşma üzerine konunun sahabe arasında cereyan eden ferâiz ve miras konusu gibi ihtilafı olduğunu söyler.¹⁰⁰

Ahmed b. Hanbel de aynı soruya muhatap kılınır ve o da sadece Kur'ân'ın kelâmullah olduğunu söyler ve başka bir şey söylemez. Hepsinde olduğu gibi İshak b.

⁹⁸ Taberî, a.g.e., s. 637.

⁹⁹ Taberî, a.g.e., s. 637.

¹⁰⁰ Taberî, a.g.e., s. 638.

İbrahim üzerine basa basa “Kur’ân mahlûk mudur?” sorusunu yineler, bu soruya “Kur’ân kelâmullahtır ve diyecek başka bir şeyim yoktur” şeklinde cevap alır. Bu isimlerden dokuz kişi hariç hepsi sadece Kur’ân’ın kelâmullah olduğunu söylemişler, dokuz kişi ise Kur’ân’ın mahlûk olduğunu kabul etmiştir. Bu şekilde bütün isimler tek tek sorguya çekilmiş ve verilen cevaplar kayda geçirilerek Halîfe’ye gönderilmiştir.¹⁰¹

İshak b. İbrahim’in mektubu üzerine Halîfe Me’mûn dördüncü ve son mektubu göndermiş ve şu ifadeleri kullanmıştır:

Emiru’l-mü’minîn, Kur’ân’ın mahlûk olmasıyla alâkalı imtihan edip isimlerini zikrettiğin, görüşlerini zikrettiğin isimlerle, her bir ismin sana başvurduğu konular ile alâkalı düşündü. Gurur sahibi Bişr’in, teşbîhi nefyetmesi fakat aynı zamanda Kur’ân’ın mahlûk olduğunu söylemekten çekinmesi, bu hususta konuşmamasına dair iddiası ve Emiru’l-mü’minîn’den bir söz almış olmasına gelince, o, bu meselede yalan söylemiş ve küfre düşmüştür. Sözü değersizdir ve kabul edilemez. Emiru’l-mü’minîn ile Bişr arasında veya bir başkası arasında samimiyet sözcüğüne ve halku’l-Kur’ân sözüne inancını ifade etmesinden başka hiçbir söz vuku bulmamıştır. Bişr’i çağır ve Emiru’l-mü’minîn’in sana söylediklerini ilet, Kur’ân ile alâkalı kanaatini mükerreren tespit et ve onu tövbe etmeye davet et. Emiru’l-mü’minîn, sana konuyla alâkalı kendi görüşünü savunanları tövbe etmeye davet etmeni mecbur tutmaktadır; çünkü bu görüş Emiru’l-mü’minîn’e göre açık bir küfür ve tamamıyla şirktir. Eğer tövbe ederse halini izah et ve onu bırak; eğer inkârında ısrar eder ve Kur’ân’ın yaratılmış olduğunu küfrü ve ilhadından dolayı kabul etmezse idam et ve başını Emiru’l-mü’minîn’e gönder ... Ebü’l-Avvam lakabıyla bilinen Ahmed b. Yezîd ise Kur’ân ile alâkalı sorulan soruya net bir cevap vermiyor; ona yaşı itibariyle değil ama aklı itibariyle çocuk olduğunu ve cahil olduğunu söyle. Kur’ân ile alâkalı cevabını tashih etmezse tedib edip onu yola getirir; o da olmazsa arkasından kılıç gelir. Ahmed İbn Hanbel’e ve onun ile alâkalı yazdığın şeylere gelince, ona şunu söyle, Emiru’l-mü’minîn bu görüşün anlamını ve onun gittiği yolu anlamış, cahilliğine ve bu işteki ifsadına hükmetmiştir.¹⁰²

Yukarıda birkaçı örnek olarak zikredildiği üzere, Halîfe her bir kişi için tek tek nasıl bir uygulama yapılacağına dair ayrıntılı bir şekilde İshak b. İbrahim’e talimat vermektedir. Mezkûr şahıslarla alâkalı bu titiz tavır Halîfe’nin meseleye ne denli önem verdiğini de göstermektedir. Bu bilgilendirmeden sonra mektubunu şu ifadelerle bitirmiştir:

¹⁰¹ Bkz. Taberî, a.g.e., ss. 638-639.

¹⁰² Taberî, a.g.e., ss. 640-641.

*Mektubunda Emiru'l-mü'minîn'e isimlerini saydığı ve Emiru'l-mü'minîn'in de sana bildirdiği veya bildirmeye değer görmediği kimselerden, şirkinden dönmeyen ve Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyen biri olabilir. Şayet olursa Emiru'l-mü'minîn'in onları sorguya çekmesi ve yine şirklerinden dönmezler ve tövbe etmezlerse, hepsinin kılıçtan geçirilmesi için onları elleri bağlı olarak güvenilir birine teslim edilmek üzere koruma altında karargâha gönder.*¹⁰³

Bu son mektupla beraber Halîfe'nin tavrının ne derece değiştiği ortaya çıkmaktadır. Mevcut dört mektuba bakıldığında tedricî olarak farklı muamelelerin uygulandığı görülmektedir; iknadan icbara giden bir serüven ile karşılaşmaktadır. İlk mektuba bakıldığında ikna edilmeye çalışılan isimler son mektupta ölümle tehdit edilmiştir. Me'mûn ilme verdiği değerden dolayı âlimlerin görüşlerine saygılı bir Halîfe iken son mektubunda ve son zamanlarında tam bir zalim profili çizdiği görülmektedir. Kur'ân'ın yaratılmışlığını artık ikna yoluyla değil kılıç zoruyla kabul ettirmeye çalışmıştır. Bütün bu icbardan sonra istemeyerek de olsa çoğu Ehl-i hadis Kur'ân'ın yaratılmışlığını kabul etmiş sadece Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh kabul etmemiştir. Onların Tarsus'a gönderilmesini emretmiş ve yoldayken Halîfe'nin ölüm haberi gelmiştir. Halîfe'nin ölüm haberinin gelmesiyle Ehl-i hadis'e karşı verilen mücadelenin ilk evresi sona ermiştir.

3.3. Mihne'nin Devamı Mu'tasım ve Vâsık Dönemi

Halîfe Me'mûn'un vefatından sonra yerine kardeşi Ebû İshak el-Mu'tasım geçti. Mu'tasım da aynı şekilde halku'l-Kur'ân meselesini Me'mûn gibi savunmaya devam etmiştir. Fakat Mu'tasım'ın ilmî konulara pek vâkıf olmadığı bilinmektedir. Onun döneminde halku'l-Kur'ân'la alâkalı olarak gerçekleşen en önemli hadise Ahmed b. Hanbel ile olan mücadelesidir. Mu'tasım döneminde tartışmaların Ahmed b. Hanbel'in şahsında devam ettiği söylenebilir.¹⁰⁴

Ahmed b. Hanbel 14 ay hapsedilmiş ve daha sonra üç gün boyunca İshak b. İbrahim tarafından tekrar halku'l-Kur'ân ile alâkalı sorguya devam edilmiştir. Bu sorgulamadan sonra Halîfe'nin elçisi gelerek Ahmed b. Hanbel'i saraya istemiştir. Saraya gittikten sonra Ahmed b. Hanbel Halîfe Mu'tasım'ın huzuruna çıkarılmıştır.

¹⁰³ Taberî, a.g.e., s. 643.

¹⁰⁴ Koçyiğit, a.g.e., s. 206.

Aralarında kadı İshak b. Abdurrahman ve Ahmed b. Ebû Duâd'ın da bulunduğu önemli isimler karşında tekrar imtihana çekilmiştir. Halîfe tarafından imtihana çekilen Ahmed b. Hanbel bazen yumuşak bir ağızla bazen tehditle ikna edilmeye çalışılmışsa da başarılı olunamamış ve sonunda kırbaçlanmıştır. Tedavi edildikten sonra ise serbest bırakılmıştır.¹⁰⁵

Ahmed b. Hanbel'in serbest kalmasıyla ve işkencenin kısa sürmesiyle alâkalı Mu'tasım'ın halktan gelecek olan tepkiden korktuğu yorumu yapılmaktadır. Sonuç itibarıyla Halîfe istediği zaman emrine itaat etmeyen birisini öldürebilme rahatlığına ve imkânına sahiptir. Mu'tasım Ahmed b. Hanbel'i öldürüp cesedini Bağdat sokaklarında sergileyebilirdi. Fakat Halîfe halka, kendisine halku'l-Kur'ân konusunda destek vereceği noktasında güvenememiştir. Aksine halk Ahmed b. Hanbel'in durumuyla alakadar olmuş ve endişelenmiştir. Halîfe de bu durumun farkındadır. Halkın Ahmed b. Hanbel'e olan bu teveccühü onun öldürülmesiyle büyük bir fitnenin ortaya çıkmasına sebep olacağı noktasında Halîfe'yi endişelendirmiştir. Ortaya çıkabilecek olan bu fitne Halîfe'nin Ahmed b. Hanbel'i bir an önce saraydan çıkarmaya yöneltmiştir. Ahmed b. Hanbel'i halka göstererek halkın onun sağ olduğunu öğrenmesi sağlanmış ve halktaki gerginlik alınmış, daha sonra Ahmed b. Hanbel serbest bırakılmıştır.¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel'in Mu'tasım'ı bu şekilde korkutması gayet normal durmaktadır çünkü Ahmed b. Hanbel halk nazarında büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Bu şöhretin en büyük göstergesi de cenazesine katıldığı rivayet edilen bir milyona yakın insan sayısıdır.¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel'i böyle büyük bir kalabalığın uğurlaması halkın mihneye karşı olan tavrını da açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰⁸

Ahmed b. Hanbel'in kırbaçlanıp serbest bırakılması hadisesinden sonra Mu'tasım halku'l-Kur'ân hakkında insanların sorguya çekilmesi işini rafa kaldırmış ve çok fazla üzerinde durmamıştır. Bu konuda valilerine de sorgu işini durdurmalarıyla alâkalı talimat verdiği söylenmektedir. Bu sebepten oğlu Vâsık'ın hilafetinin üçüncü yılına kadar halku'l-Kur'ân konusu ikinci plana düşmüştür. Vâsık tahta geçtikten sonra İbn Ebû Duâd'ın telkinleriyle Ehl-i hadisin tekrar sorguya çekilmesini emretmiştir.

¹⁰⁵ Koçyiğit, a.g.e., s. 207.

¹⁰⁶ Bkz. Koçyiğit, a.g.e., s. 209.

¹⁰⁷ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 76.

¹⁰⁸ Özmantar, a.g.e., s. 20.

Mu'tasım Me'mûn gibi ilmî mevzulara vâkıf değildi fakat Vâsık ilme ve edebiyata düşküdü. Nitekim bu ilgisinin de onun halku'l-Kur'ân sorgularını tekrar gündeme getirmesine sebep olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁹

Vâsık'ın hangi isimleri sorguya çektiğiyle alâkalı net bir bilgi olmamakla beraber birkaç isim zikredilmiştir. Ahmed b. Hanbel'i halk arasındaki tevaccühten dolayı onu sorguya çekip tekrar işkenceye maruz bırakmamıştır. Ona sadece bulunduğu yerden dışarı çıkmamasını telkin etmiştir ve Ahmed b. Hanbel de Halîfe ölene kadar gizlenmiştir.¹¹⁰

Vâsık döneminde imtihana tâbi tutulanlara bakıldığında üç önemli isim nakledilmektedir. Bunlar Ahmed b. Nasr el-Huzaî, Ebû Ya'kub el-Buveytî ve Nuaym b. Hammâd'dır. Bu üç ismin de ortak sonu imtihan sürecinde ölmüş veya öldürülmüş olmalarıdır. Nuaym b. Hammâd ve Ebû Ya'kub el-Buveytî hapiste buldukları esnada ölmüş, Ahmed b. Nasr el-Huzaî ise rivayetlere göre Vâsık'ın halîfeliğinin bitmesiyle halku'l-Kur'ân fitnesinin ancak bitebileceğini düşünerek Halîfe'ye karşı plan hazırlamış ve bu plandan haberdar olan Vâsık onu imtihana tâbi tutarak istediği cevapları alamayınca kendi elleriyle öldürmüştür. Ahmed b. Nasr el-Huzaî halku'l-Kur'ân tarihi boyunca düşüncesi sebebiyle öldürülen tek isim¹¹¹ olarak dikkatleri çekmektedir. Fakat bu öldürmeden dolayı Vâsık'ın pişman olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹¹² Hayatının sonlarına doğru halku'l-Kur'ân görüşünden de döndüğü nakledilmektedir.¹¹³ Vâsık'ın halku'l-Kur'ân görüşünden döndüğüyle alâkalı birbirinden farklı rivayetler mevcuttur. Bu farklılıklar, içerisinde bazı çelişkiler de barındırmakta ve bu çelişkiler, rivayetlerin sıhhat noktasından problemliliğini göstermektedir. Bütün bu farklılıkların Halîfe'yi

¹⁰⁹ Bkz. Koçyiğit, a.g.e., s. 210; Ahmed Emin, a.g.e., c. III, s. 181.

¹¹⁰ Bkz. Koçyiğit, a.g.e., s. 210.

¹¹¹ Fakat bununla beraber Ahmed b. Nasr el-Huzaî Wensinck'e göre hatırı sayılır bir ismin öldürülmesi olayına karıştığı için yakalanıp sorguya çekilmiş sorgu esnasında halku'l-Kur'ân ile alakalı sorular da sorulmuş ve sonuç olarak başka bir sebepten öldürüldüğünü aktarmıştır. Arent Jan Wensinck, "Mihne", *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*, 3. b., C. VIII, İstanbul, 1979, s. 292. Ahmed Emin'e göre ise bir ayaklanma hazırlığında olduğu için yakalanır ve sorguya çekilir, âlim olmasından dolayı halku'l-Kur'ân ve ru'yetullah ile alakalı sorular da sorulur ve halifenin görüşleriyle çatışır. Sorgu sonunda siyaseten öldürülür. Ahmed Emin, a.g.e., c. III, ss. 181-182.

¹¹² Abdulkâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, thk. Naîm Hüseyin Zerzûr, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2013, ss. 151-152.

¹¹³ Bkz. Koçyiğit, a.g.e., ss. 210-212.

temize çıkarma veya Mu'tezile muhalif düşüncesini bu probleme mahkûm etme çabasından olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁴

Mihne'nin devamı olarak söylenebilecek Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinin tam manasıyla Me'mûn döneminin titizliğini taşımadığı müşahede edilmektedir. Mihne neredeyse Me'mûn'la başlamış ve onun zamanında en etkili dönemlerini yaşamıştır. Daha sonra halku'l-Kur'ân görüşü gündün güne güç kaybetmeye başlamıştır. Esasen Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde Me'mûn'un âlimler ile başladığı sorgulamaların aynı doğrultuda halk tabakasına inmesi beklenebilecek iken aksine bu iki halife döneminde âlimlerin geneline de yayılamamış sadece bazı âlimler üzerinde temerküz etmiştir. Mütevekkil ile beraber de bu tartışmalara son verilmiştir.

3.4. Mihne'nin Sona Ermesi Mütevekkil Devri

Mütevekkil-Alellah Halife olduktan sonra ilk icraatlarının başında halku'l-Kur'ân tartışmalarını sona erdirmek adına yasak koyması gelmektedir. Fiilî olarak bu yasak ile Me'mûn'un başlattığı halku'l-Kur'ân tartışmaları ve mihne sona ermiştir. Fakat gayri resmi denebilecek şekilde asıl sonlanma İbn Ebû Duâd'ın görevinin sona ermesiyle olmuştur.¹¹⁵ Ondandır yerine Ehl-i sünnet'e mensup olarak bilinen Yahyâ b. Eksem gelmiştir. Sünnî inancın yayılması için çaba göstermeye başlamıştır. Mihne döneminde muhalefet kanadında liderlik konumunda olan Ahmed b. Hanbel'e yakınlaşmıştır.¹¹⁶

---

¹¹⁴ Bkz. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 244; Özmantar, a.g.e., s. 22.

¹¹⁵ Taberî, a.g.e., s. 648.

¹¹⁶ Bkz. Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah", *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006, s.213.

İKİNCİ BÖLÜM

**TEŞEKKÜLÜNDEN ÖNCE SÜNNÎ KELÂMDA HALKU'L-KUR'ÂN
MESELESİ**

1. Mihne Öncesi Dönem Sünnî Kelâmda Halku'l-Kur'ân Tartışmaları

Kur'ân'ın yaratılmışlığı ilk defa Mihne döneminde tartışılmaya başlanan bir husus olmadığı bilinmektedir. Bu durum, Kur'ân'ın yaratılmışlığını Sünnî kelâmda ilk tartışanın kim olduğunu araştırmayı zorunlu kılmıştır. Bu durumda bilinen tek isim Ebû Hanîfe'dir. Ebu Hanîfe aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere Sünnî kelâmın öncülerinden ilk akla gelen isimlerden olduğu şüphe götürmez bir gerçektir ve bu şekilde de kabul görmektedir. Kur'an'ın yaratılmışlığıyla alakalı görüşler serdetmesinden dolayı da “Mihne öncesi dönem Sünnî kelâmda halku'l-Kur'ân tartışmaları” başlığı altında konunun tartışılması daha uygun görülmüştür. Bir diğer etken de çalışmanın kronolojik olarak şekillenecek olmasıdır.

Ebû Hanîfe ve Halku'l-Kur'ân

Her hâlükârda, Ebû Hanîfe, yaşadığı dönem itibariyle, klasikleşmiş kelâmî metodoloji ve argümanları tam anlamıyla kullanan bir “kelâmcı” olarak nitelenemese de, pek çok itikadî meseleyi ele alarak, bu sahada müstakil eserler telif ettiği, içinde bulunduğu Sünnî cenahın kendi dönemindeki sair temsilcilerinden farklı biçimde - muhtemelen re'y ehli olmasının tabii bir neticesi olarak - itikadî meselelerde de aklî bir yaklaşımı/metodu benimsediği, bu anlamda aslına bakılırsa “Sünnî kelâm”ın öncü şahsiyetlerinden birisi olarak nitelenmeyi hak ettiğini söylemek mümkündür. Zira o, Mu'tezile, Müşebbihe, Cebriyye, Mürcie ve Şîa'nın itikadî mezhep olarak ortaya çıkmaya ve şekillenmeye başladığı bir dönemde, akaid ve kelâma dair görüşleriyle Ehl-i sünnet akidesinin oluşmasına zemin hazırlayan bir âlim olarak tezahür etmiştir.¹¹⁷ Dolayısıyla Ebû Hanîfe için konu ile alakalı Sünnî kelâmdan ilk konuşan isim demek mümkündür. Çünkü onun, Sünnî kelâma olan bu etkisinden dolayı görüşlerinin de meseleyle alakalı önemli bir yere sahip olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

¹¹⁷ Bkz. Hasen Mahmud eş-Şafîî, *el-Medhal ilâ Diraseti ilmi'l-Kelâm*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1991, ss. 12-13; Yusuf Şevki Yavuz “Ebû Hanîfe”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 138; bkz. Cağfer Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 234; Cemalettin Erdemci, *Kelâm İlmîne Giriş*, 2.b., Dem Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 65-66; Sönmez Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî”, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik: Tarihi Arka Plan, Hayatı Eserleri, Fikirleri ve Mâturîdîlik Mezhebi*, 4.b., Haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara, 2012, ss. 27-28; Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, 7.b., Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2012, s. 79.

Rivâyetlere bakıldığında Ebû Hanîfe'nin konuyla alakalı görüşleri noktasında direkt olarak net bir sonuca varmak mümkün değildir. Genel olarak kaynaklarda ona farklı görüşler nispet edildiği görülmektedir. Bir görüşe göre onun Kur'ân'ın sadece Allah'ın kelâmı olduğuna inanmak gerektiği ve yaratılmışlığı hususunda konuşmanın caiz olmadığını söylediği aktarılmıştır.¹¹⁸ Bir diğer görüşte ise onun Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylediği nakledilir.¹¹⁹ Son ve en isabetli görüş olarak da, o, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı ama Kur'ân'ın telaffuz edilmesinin ve yazılmasının mahlûk olduğu kanaatindedir.¹²⁰

Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân görüşü hakkındaki bu tartışmalar kaynaklarda açık bir şekilde geçmektedir. Ebû Hanîfe'ye nispet edilen Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşüyle alakalı Ebû Yusuf'a sorulan soruya cevaben, Ebû Yusuf'un onun Kur'ân'ın mahlûk olduğuyla alakalı bir sözü olmadığını ve "böyle bir şeyi demekten Allah'a sığınırım" dediği nakledilmektedir.¹²¹

Ebû Hanîfe'nin *Târîhu Bağdâd*'da geçen¹²², Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen ilk kimse olduğu hakkındaki rivâyetin isnadında bulunan İshak b. Abdurrahman için mevcut baskının muhakkiki Beşşâr Avvâd Marûf, "İsnaddaki İshak b. Abdurrahman hakkında bir şey bulamadık. Mizzî, Beğavî'nin hocaları arasında böyle birini zikretmemiştir" şeklinde bir dipnot ile bilgi vermektedir. Bu durum rivâyetin sıhhat noktasından problemliliğini göstermektedir.¹²³ Yine aynı eserde muhakkikin tespitine göre isnadı sahih olan iki rivâyette Ebû Hanîfe'nin: "Kur'ân Allah'ın mahlûk olmayan kelâmıdır" dediği ve Ahmed b. Hanbel'in de: "Bana göre Ebû Hanîfe'nin Kur'ân yaratılmıştır dediği doğru değildir" dediği nakledilmektedir.¹²⁴

Ebû Yusuf'un, Ebû Hanîfe'yle halku'l-Kur'ân konusunda altı ay münazara ettiği ve sonunda Kur'ân mahlûktur diyenin kâfir olduğu konusunda uzlaştıkları, ravilerinin

¹¹⁸ Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, C. I, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye Lecnetü ihyâi't-türasi'l-İslâmî, 1970, ss. 175-176.

¹¹⁹ Bkz. Neşşâr, a.g.e., 314-315.

¹²⁰ Bkz. Yavuz, a.g.md., s. 140.

¹²¹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *Kitâbü'l-Esmâ' ve's-Sıfât*, C. I, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Mektebetü's-Süvâdî, Cidde, 1993, s. 611.

¹²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztoprak, "Târîhu Bağdâd'da Ebû Hanîfe ile İlgili Müspet ve Menfî Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Diyanet İlmî Dergi*, 2013, cilt: XLIX, sayı: 4, s. 105-130.

¹²³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., C. XV, s. 518.

¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., C. XV, s. 517.

tümünün sika olduğu bir rivâyette aktarılmaktadır.¹²⁵ Tüm bu rivâyetler ile Ebû Hanîfe'nin görüşünün Kur'ân'ın mahlûk olmadığı noktasında bir sonuca çıktığını söylemek mümkündür.¹²⁶

Bu rivâyetler dışında, Buhârî halku'l-Kur'ân'dan da bahsettiği *Halku Ef'âli'l-İbâd* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul ettiğine dair bir görüş nispet etmemektedir. Aynı zamanda Eş'ârî de *Makâlât*'ında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul edenler içerisinde Ebû Hanîfe'yi saymamaktadır.¹²⁷

Ebû Hanîfe'nin kendi görüşlerine bakılacak olursa, *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı eserinde meseleyle alakalı görüşlerinin ciddi bir yekûn teşkil ettiği görülmektedir. Bu durum ve Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde konuşulmamış bazı konuların da eserde bulunmasının, esere eklemeler yapıldığı hakkında eleştirilere sebep olduğu aktarılmaktadır.¹²⁸ Fakat *el-Fıkhu'l-Ekber*'in Ebû Hanîfe'ye nispeti hakkındaki genel kanaatin ise olumlu olduğu söylenmektedir.¹²⁹

Ebû Hanîfe'ye göre, Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın kelâmı olup, mushaflarda yazılı, kalplerde saklıdır, dil ile okunur ve Hz. Peygamber'e indirilmiştir. İnsanların Kur'ân-ı Kerîm'i telâffuzu, yazması ve okuması mahlûktur, fakat Kur'ân, mahlûk değildir. Allah'ın "Allah, Mûsâ ile doğrudan konuştu"¹³⁰ âyetinde beyan ettiği gibi, Hz. Mûsâ, Allah'ın kelâmını işitti. Allah, Hz. Mûsâ ile konuşmasından önce de, mütekellim idi. Allah, Hz. Mûsâ'ya hitap ettiğinde, ezelde sıfatı olan kelâmı ile konuşmuştur. Onun sıfatlarının hepsi, mahlûkların sıfatlarından başkadır. O konuşur, fakat bu konuşma insanların konuşması gibi değildir. İnsanlar, organlar ve harflerle konuşur. Allah ise, uzumsuz ve harfsiz konuşur. Harfler mahlûktur, fakat Allah'ın kelâmı, mahlûk değildir.¹³¹

¹²⁵ Zehebî, *Muhtasaru'l-uluvv*, nşr. Züheyr eş-Şaviş, el-Kütübü'l-İslâmî, 1981 Beyrut, s. 155; Beyhakî, a.g.e., 611.

¹²⁶ Ayrıca bkz. Fatih Tok, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciilik Ve Halku'l-Kur'ân", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 19, 2012, ss. 245-267.

¹²⁷ Ramazan Altuntaş, "Ebû Hanîfe'nin Akıl Vahiy Anlayışı", *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, C.II, ed. İbrahim Hatiboğlu, KURAV Yayınları, Bursa, 2003, s. 146.

¹²⁸ Bkz. İlyas Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risâleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi", *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, C.II, ed. İbrahim Hatiboğlu, KURAV Yayınları, Bursa, 2003, ss. 189-191.

¹²⁹ Bkz. Şerafettin Gölcük, "el-Fıkhu'l-Ekber", *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995, ss. 544-546.

¹³⁰ Nisâ 4/164.

¹³¹ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit el-Fıkhu'l-Ekber, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî (el-Akide ve İlmü'l-Kelâm min A'mâli'l-İmam Muhammed Zâhid el-Kevserî eseri içerisinde), *Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye*, Beyrut, 2004, ss. 619-620.

Ebû Hanîfe'nin *Vasiyye* adlı eserinde ise, Kur'ân'ın, Allah'ın mahlûk olmayan kelâmı, vahyi, tenzili, ilâhî zâtının aynı olmayan, zâtının dışında da olmayan kelâm sıfatı olduğu ifade edilmektedir. Ebû Hanîfe'ye göre, Kur'ân mushaflarda yazılı, dille okunur ve kalplerde yer tutmadan (oraya hulûl etmeksizin) muhafaza edilir. Mürekkep, kâğıt ve yazıların tümü mahlûktur. Çünkü bunlar kulların fiilinin sonucudur. Fakat Allah'ın kelâmı mahlûk değildir. Yazılar, harfler, kelimeler, işaretler kulların anlama ihtiyacından dolayı manaya delalet eden şeylerdir. Allah'ın kelâmı zâtıyla kâimdir. Manası bu delalet edici unsurlar ile anlaşılır. Allah'ın kelâmının yaratılmış olduğunu söyleyen kimse ise kâfirdir. Allah kendisine ibadet edilendir. Kelâmı ise kendisinden ayrılmaksızın okunan, yazılan ve hıfz olunandır.¹³²

Ebû Hanîfe'nin bu görüşlerine bakıldığında aslında, halku'l-Kur'ân meselesiyle alakalı ilk denebilecek birçok hususta konuştuğu görülmektedir. Genel olarak ise konuyu *mes'ebetü'l-lafz* ile bağlantılı olarak açıklamak mümkündür. *Mes'ebetü'l-lafz* olarak adlandırılan bu mesele, zamanla Ehl-i sünnet kelâm âlimlerinden İbn Küllâb ve Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî tarafından sistemli bir şekilde izah edilmiştir.¹³³ Fakat ilk olarak onların ortaya koyduğu bir düşünce olmadığı söylenmektedir. Bu fikrin temellerinin Ebû Hanîfe tarafından atıldığı öne sürülmektedir.¹³⁴ İleride görüleceği üzere kaynaklarda lafiz meselesi hakkında ilk konuşan kişi olarak da Kerâbisî geçmektedir.¹³⁵ Yine kaynaklarda Kur'ân'ın kadîm olduğunu söyleyen ilk kişi de İbn Küllâb olarak göze çarpmaktadır.¹³⁶ Fakat Ebû Hanîfe'nin görüşlerine bakıldığında bu iki husustan da kendisinin bahsettiği aşıkardır. Eğer bu görüşlerin kendisine nispetinde sıhhat noktasında problem yoksa Kur'ân'ın kadîm olması ve Kur'ân'ın telaffuzunun mahlûk olması konusunun temellerini ilk atan kişinin Ebû Hanîfe olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu durum ise halku'l-Kur'ân meselesiyle alakalı görüşleri ile temel teşkil etmek açısından, Sünnî kelâmında kendisinin önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

¹³² Ebû Hanîfe, *Vasiyyetü'l-İmam Ebû Hanîfe*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî (el-Akide ve İlmü'l-Kelâm min A'mâli'l-İmam Muhammed Zâhid el-Kevserî eseri içerisinde), 1. b., Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s.636.

¹³³ Hüseyin Aydın, *Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî'de Nazar ve İstidlâl*, Nehir Yayınevi, Malatya, 2003, s. 230.

¹³⁴ Tok, a.g.m., 261.

¹³⁵ Öge, a.g.e., s. 171.

¹³⁶ Yavuz, "İbn Küllâb", a.g.md, s. 156.

2. Mihne Dönemi Sünnî Kelâmında Halku'l-Kur'ân Tartışmaları

2.1. Mihne esnasında ilk dönem Sünnî kelâmcılar

Ehl-i sünnet kelâmının kökenlerini, bilinen anlamıyla bir kelâmcı olarak nitelenen, Sünnî itikadı aklî istidlâllerle izah ve savunma gayreti içerisinde görünen ve bu yönüyle kendi döneminde Sünnî itikadın başat temsilcileri ile Ehl-i hadisten ayrılan Ebû Hanîfe'ye kadar götürmek mümkündür. Maamafih, mezheplerin teşekkülü öncesi dönem Sünnî kelâm denildiği zaman akla gelen önemli isimler; Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd b. Küllâb el-Kattân el-Basrî (ö. 240/854), Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857), Abdülaziz b. Yahya el-Kinânî el-Mekkî (240/854[?]), Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim b. Abdillâh el-Kalânîsî (ö. IV./X. yüzyıl başları) ve Ebû Ali el-Hüseyn b. Alî b. Yezîd el-Kerâbîsî'dir (ö. 248/862). Bu isimler aynı zamanda Ehl-i sünnet kelâmının öncü şahsiyetleri olarak bilinirler.¹³⁷ Asıl itibariyle seleften sayılmakla beraber kelâm ilmiyle alakadar olmuşlar ve seleftin inandığı hakikatleri kelâm ve mantık delilleri ile kuvvetlendirmişlerdir.¹³⁸ Mezkûr isimler, Ehl-i hadis kelâmcıları olarak da anılmaktadırlar.¹³⁹

Hâris el-Muhâsibî ve Abdülaziz el-Mekkî hariç, bu isimlerin görüşlerine ulaşmak ancak ikincil kaynaklar ile mümkün olmakta ve çok kısıtlı bir malumat elde edilmektedir. Eserlerinin günümüze ulaşmamış olmasının bir diğer olumsuz tarafı da tam anlamıyla bütün görüşlerine muttali olunamamasıdır. Bu durum da meseleleri bir arada ele alıp yorumlamak suretiyle yargıya varmayı zorunlu kılmaktadır.

Yaşadıkları dönem göz önünde bulundurulduğunda mezkûr isimlerin çoğunun halku'l-Kur'ân tartışmalarının en sert geçtiği Mihne döneminde yaşadığı görülmektedir. Mu'tezile'nin aksine Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söylemişler, fakat meseleyi Ehl-i hadis gibi de anlamamışlardır.

¹³⁷ Orhan Şener Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş*, Emin Yayınları, Bursa, 2016, s. 93.

¹³⁸ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Kırsal Salih el-Ali, Müessesetü'r-Risâle, Dımeşk, 2013, s. 112.

¹³⁹ Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebziratü'l-Edille fî usûli'd-dîn*, C. I., (thk. Muhammed el-Enver Hamid İsâ), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, 2011, s. 462.

Mihne hadisesinde nasıl bir muameleyle karşılaştıkları konusunda ise kaynaklarda tamamı hakkında doyurucu bir malumat ile karşılaşılamamakta veya çok az bir malumat elde edilebilmektedir.

İbn Küllâb'ın Mihne döneminde bir eziyete, aşağılanmaya maruz kaldığı konusunda kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁴⁰ Fakat İbn Küllâb, Mu'tezile âlimleriyle tartışmış ciddi manada onlarla mücadele etmiş; buna karşılık Mu'tezilî âlimler yazmış oldukları birçok eserde, İbn Küllâb'a özel bölümler ayırarak onu eleştirmiş ve sıfatlarla alakalı düşüncelerini Hristiyanlar'ın teslis inancıyla ilişkilendirmeye¹⁴¹ çalışmışlardır. Hatta İbn Küllâb'a yaptıkları hücumun, neredeyse Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî'ye yaptıkları hücumu geçtiği söylenmektedir.¹⁴² Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî'nin *er-Red alâ İbn Küllâb* adlı reddiyesi kaynaklarda geçmektedir.¹⁴³ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye* adlı eserinde İbn Küllâb'ın Mu'tezile ve Cehmiyye'ye reddiyeler yazdığını, onların çelişkilerini açıklayıp gizli yönlerini ortaya çıkardığını nakletmektedir.¹⁴⁴ İbn Küllâb'ın Halife Me'mûn'un huzurunda yaptığı tartışmalarda Mu'tezile görüşünü kabul etmediği, aksine onların görüşlerine getirdiği eleştirilerle Me'mûn tarafından beğenildiği ve kendi görüşlerinde ısrar ettiği söylenmektedir. Fakat bu durumun halku'l-Kur'ân tartışmalarının ilk yıllarına rastladığı aktarılmaktadır.¹⁴⁵

İbn Küllâb'ın Mu'tezilî Abbâd b. Süleyman ile de münazarada bulunduğu bilinmektedir. Sübkî'nin *Tabakât*'ta aktardığına göre, İbn Küllâb, Abbâd b. Süleyman ile yaptığı münazarada, "Allah'ın kelâmı Allah'tır" demiş ve Abbâd b. Süleyman da bu

¹⁴⁰ Tefvik Yücedoğru, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi*, Emin Yayınları, Bursa, 2006, s. 45.

¹⁴¹ Bkz. Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, I-II, C. I, Türkçe çevirisiyle birlikte nşr. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 472; Bkz. Mustafa Öz, "Abbâd b. Süleyman es-Saymerî", *DİA*, C. I, İstanbul, 1988, s.13.

¹⁴² Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, C. I, 2. b., I-II, çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 359.

¹⁴³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, c. XIV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf v. dğr., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988, s.184

¹⁴⁴ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye. fi nakzi kelâmi's-Şîati'l-Kaderiyye*, C. I, , I-IX, thk. Muhammed Reşad Salim, , Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1986, s. 312.

¹⁴⁵ Yücedoğru, a.g.e., s. 44.

söz ile İbn Küllâb'ın Hristiyan olduğunu söylemiştir.¹⁴⁶ Fakat Sübkî de İbn Küllâb'ı, “onun her hâlükârda bir Ehl-i sünnet mensubu olduğunu, normal bir insanın dahi ‘Allah’ın kelâmı Allah’ın kendisidir’ demeyeceğini ve İbn Küllâb’ın sıfat-ı zâtiyye konusunda Ehl-i sünnet’in ‘bu sıfatların ne aynı ne de gayrısı olduğu’ şeklindeki görüşe kail olduğunu söyleyerek savunmuştur.¹⁴⁷ Bunlar dışında İbn Küllâb’ın Mu‘tezile’ye karşı yazdığı fakat günümüze ulaşmayan bir reddiyesi bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁴⁸

Hâris el-Muhâsibî ise “Kur’ân mahlûk değildir” demesine rağmen, diğer isimlere göre eserlerinin de günümüze ulaşmış olması göz önünde bulundurulursa, kendisinin Ahmed b. Hanbel gibi bir mihneye maruz kalıp kalmadığı noktasında yorum yapmak daha kolay gözükmektedir. Fakat buna rağmen eserlerine bakıldığında Mihne döneminde nasıl bir muameleyle karşılaştığına ilişkin doğrudan bir malumata ulaşılamamaktadır. Bu sebeple kaynaklarda ulaşılan bilgiler doğrultusunda ancak yorum yaparak muhtemel bir hükme varılabilmesi ve mihneye maruz kalmadığının söylenmesi mümkün görünmektedir.

Muhâsibî’nin mihneye maruz kalmaması, inzivaya çekilmiş olması ile açıklanmaya çalışılmıştır.¹⁴⁹ Fakat onun Mu‘tezile’ye karşı özellikle halku’l-Kur’ân ile alakalı eleştiride bulunduğu, onlarla mücadele ettiği ve reddiye yazdığı¹⁵⁰ da bilinmektedir.¹⁵¹ *Fehmü’l-Kur’ân*’da da Mu‘tezile’den bid‘at ehli şeklinde

¹⁴⁶ Ebû Nasr Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-Kübrâ*, C. II, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî & Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, ts., s. 299.

¹⁴⁷ Sübkî, a.g.e., s. 300.

¹⁴⁸ İbnu’n-Nedîm, a.g.e., s. 230.

¹⁴⁹ Bkz. Zafer Erginli, “Muhâsibî”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s.13; İsmail Çalışkan, “Tefsir Usûlünün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar -İbn Vehb ve Muhâsibî’nin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil-”, *C.Ü.İ.F.D.*, C. XII, S.2, 2008, s. 63.

¹⁵⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-Selâm (Târîhu Bağdâd)*, C. IX., thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 2001, s. 105.

¹⁵¹ Burada Muhâsibî’nin eserleri ve reddiyeleri ile Mu‘tezile’ye aktif bir şekilde mücadele ettiği fikrine varmak yanlış olmaz. Günümüze ulaşmış eserlerinden *Fehmü’l-Kur’ân*, Muhâsibî’nin Mu‘tezile’yle olan mücadelesinde önemli bir yere sahiptir. Eseri tahkik eden Hüseyin el-Kuvvetli’nin tespitine göre telifinin Mihne’nin ilk yıllarına rastlamış olması da ayrı bir önem arz etmekte ve Muhâsibî’nin Mihne esnasında inzivaya çekilmiş olduğu yorumunun pek de isabetli olmadığını, aksine fikrî olarak onlarla mücadele ettiğini göstermektedir. Hüseyin el-Kuvvetli, *Fehmü’l-Kur’ân* eseri içerisinde, “*Kitâbu Fehmu’l-Kur’ân ve Hakikatü Ma’nâhu*, [Mukaddimetü’n-nâşir]”, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1971, s. 242.

bahsetmektedir.¹⁵² Ayrıca İbn Küllâb ile birlikte ikisinin “Me’mûn’un meclisinde bulunmayız çünkü o zalim ve fâsıktır” dedikleri de rivâyet edilmektedir.¹⁵³ Bu bilgilere bakıldığında, Muhâsibî’nin Kur’ân’ın yaratılmışlığını kabul ettiğinden dolayı mihneden kurtulduğunun söylenmesi de mümkün değildir çünkü Muhâsibî, son tahlilde İbn Hanbel gibi Kur’ân’ın mahlûk olmadığını söylemektedir ve bu açıdan mihneye uğrama ihtimali noktasında İbn Hanbel ile arasında bir fark yoktur. Bu şartlar altında onun da mihneye uğraması muhtemeldir. Fakat bütün bunlara rağmen Muhâsibî’nin mihneye uğradığıyla alakalı hiçbir veri bulunmamaktadır.

Abdülaziz el-Mekkî ise Me’mûn’un huzurunda Bişr el-Merîsî ile halku’l-Kur’ân meselesi hakkında yaptığı münazara ve bunu kayda geçirdiği eseri *el-Hayde* ile tanınmaktadır. Eserinde Bağdat’a gelişini ve münazara evrelerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Abdülaziz el-Mekkî kendisinin Mihne esnasında Bağdat’a gittiğini aktarmaktadır. Kur’ân’ın yaratılmamış olduğunu camide, kalabalık bir ortamda açıkladığı esnada insanların etrafından kaçışması ve askerlerin de onu tutuklaması Mihne’nin onun oraya gittiği zaman başlamış olduğu yorumunu yapmayı mümkün kılmaktadır.¹⁵⁴

Abdülaziz el-Mekkî’nin eserinde, Me’mûn’un huzurunda Bişr ile olan münazarasını ayrıntılarıyla anlatmıştır.¹⁵⁵ Abdülaziz el-Mekkî’nin aktardığına göre, kendisi Me’mûn’un da hakemliğiyle Bişr’i münazarada ilzam etmiş ve Me’mûn’dan on bin dirhem de ödül almıştır.¹⁵⁶ Fakat anlattığı, tutuklama ve insanların onun otoritenin aksi olan görüşünü duymasıyla etrafından kaçışması gibi gerçekleşen olaylara binaen, şâyet bir münazara talebi olmasaydı ve sadece Kur’ân’ın yaratılmamış olduğunu söyleseydi veya girdiği münazarayı kaybetseydi, İbn Hanbel gibi ciddi sıkıntılar çekme ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilirdi. Abdülaziz el-Mekkî’nin de isminin İbn Hanbel gibi Mihne mağdurlarının arasında yerini alması kaçınılmaz olabilirdi. Abdülaziz el-Mekkî fikrî açıdan Me’mûn’la açıkça mücadele eden isimlerin başında

¹⁵² Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî, *el-Akl ve Fehmu’l-Kur’ân*, thk. Hüseyin el-Kuvvetli, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1971, s. 370.

¹⁵³ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Ezhâru’r-Riyâz fî Ahbâri İyâz*, Matbaatü Lecneti’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, C. III, Kahire, 1942, s. 79.

¹⁵⁴ Bkz. Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 6 vd.

¹⁵⁵ Bkz. Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 14 vd.

¹⁵⁶ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 65.

gelmektedir ve eserinin günümüze ulaşması hasebiyle onunla mücadelesi en net bilinen kişi olarak tanınmaktadır.

Burada bir diğer önemli husus da Abdulaziz el-Mekki'nin mihneye uğrayan Ehl-i hadis gibi sadece "Kur'ân kelâmullahtır deriz başka bir şey demeyiz" dememiş, Kur'ân'ın yaratılmamış olduğunu hem naslardan delil getirerek hem de kendisinin nazar ve istidlal diye ifade ettiği kelâmî delillerle de savunmuştur. Bu da onu dönemin ehl-i hadis'inden ayıran önemli bir ayrıntıdır.

Ebü'l-Abbas el-Kalânîsî de aynı şekilde Mu'tezile ile mücadele edip Mu'tezile'ye karşı Allah'ın sıfatlarını ispat etmiş ve özellikle Mu'tezilî Nazzâm'a karşı reddiye yazmıştır ve fakat bu eserler günümüze ulaşmamıştır.¹⁵⁷ Ebû Ali el-Kerâbîsî'nin Mihne sürecindeki durumu hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmadığı gibi Mu'tezilî âlimlerin görüşleriyle herhangi bir mücadelesi olduğu bilgisine de rastlanılmamaktadır. Sadece Ahmed b. Hanbel'in onu, "kelâmullah mahlûk değil fakat onu telaffuzumuz mahlûktur" demesinden dolayı Cehmî olmakla itham ettiği kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁸

Ehl-i hadis kelâmcıları olarak da bilinen ve Sünnî kelâmın temelini atan bu isimlerin, Mihne'de otoriteden bir baskı ve zulüm gördüğü konusunda net bir bilgiye ulaşılammakta, ancak, siyasî otoritenin de desteğini alan Mu'tezile ile fikrî olarak ciddi anlamda mücadele ettikleri görülmektedir. Bu da Ehl-i hadis kelâmcıları ve Mu'tezile'nin en azından fikrî olarak birbirleri ile çatıştığını ve mücadele ettiğini göstermektedir.

İbn Asâkir'in, Muhâsibî ve İbn Küllâb gibi kelâmcı âlimlerin Mihne dönemindeki tutumları hakkında aktardığı bazı yorum ve iddialar ilgi çekicidir. Onun aktardığına göre, söz konusu âlimler, kendi davalarını deliller ile açıklayarak İbn Hanbel'i Mihne'deki işkenceden kurtarma şansları varken kurtarmamakla suçlanmaktadır:

Muhâsibî ve İbn Küllâb gibi devrin kelâm âlimleri "Me'mûn'un meclisinde bulunmayız" dediler, İbn Hanbel Tarsus'a sürgün edildi. Me'mûn öldükten sonra yerine Mu'tasım geçti, İbn Hanbel'i imtihan etti ve onu dövdü. Onlar

¹⁵⁷ Ulvi Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâma Giriş*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 38.

¹⁵⁸ Sübkî, a.g.e., s. 118.

da (mütakellimler) Mu'tasım'a boyun eğdiler. Eğer halife ile münazara edip onu ikna etselerdi İbn Hanbel'i bu durumdan kurtarabileceklerdi çünkü Mu'tasım bu topluluğun davalarında bir delili olmadığını zannediyordu fakat onlar Ahmed b. Hanbel'i teslim ettiler ve olan oldu.¹⁵⁹

Bu satırlar okunduğunda akıllara bu kelâmcıların mihneye uğramaktan halifeye boyun eğerek kurtuldukları fikri gelmekte, bu da onların Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul ettikleri intibahını vermektedir. Fakat onların Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ettiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kendilerini reddeden İbn Hanbel dahi böyle bir şey söylememiştir. Onları sadece “kişinin, Kur'ân'ı telaffuzu yaratılmıştır” demeleri gibi bir bid'at ortaya çıkarmakla suçlar. Bu noktada ister istemez Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmemelerine rağmen kendilerini mihneden kurtaran sebebin ne olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır ki buna cevap olarak kaynaklarda kelâmı, nefsi ve lafzi olarak ayırdıkları; nefsi kelâmın kadim lafzi kelâmın ise hâdis olduğunu söylemek suretiyle konuya yeni bir izah getirdikleri ve bu suretle mihneden kurtuldukları aktarılmaktadır.¹⁶⁰

Buraya kadar geçen bütün isimlerin ortak özelliğine bakıldığında hepsinin kelâmî delilleri kullandığı görülmektedir. Gerek genel görüşlerini ifade ederken gerek halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşlerini savunurken kelâmî uslubu kullandıkları bilinen bir gerçektir. Kelâmî medodu kullanmaları ise o dönemin Ehl-i hadis çevresi için kabullenilemez bir husustur. Örnek olarak Muhâsibî Ehl-i hadis tarafından muteber bir isimken Mu'tezile'nin kullandığı delilleri yani kelâmı kullanması ile itibarını kaybetmiştir. Bu isimleri Ehl-i hadisten ayıran bu durum onları mihneye uğramaktan kurtaran bir husus olmuş olabilir. Çünkü kelâmî delilleri kullanan bu isimler bir nevi Mu'tezile'nin anlayacağı dilden konuşmuşlardır.

2.2. Ahmed b. Hanbel ile olan ilişkileri

Ehl-i sünnet kelâmının temelini atan mezkûr isimlerin kelâm ilmiyle alakadar olmaları ve selefîn inandığı hakikatleri kelâm ve mantık delilleri ile kuvvetlendirmeye

¹⁵⁹ İbn Asâkir Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 2. b., Dâru'l-Fikr, Dımeşk, 1979, ss. 119-120; el-Makkarî, a.g.e., 79.

¹⁶⁰ Yücedoğru, a.g.e., s. 45

çalışmaları,¹⁶¹ Ehl-i hadisin en önemli ismi olan Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855)'nin eleştirilerine maruz kalmalarına sebep olmuştur.¹⁶² Bu isimlerin, açtıkları çığır ile fikrî olarak hem Mu'tezile'yle hem Ehl-i hadisle mücadele ettikleri görülmektedir. Kaynaklara baktığımızda görünen o ki, halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşleri, Ahmed b. Hanbel tarafından onlar için bir nevi sadakat testi olmuştur.¹⁶³ Bu mesele ile alakalı görüşlerini serdetmeden önce Ahmed b. Hanbel nezdinde muteber olmalarına rağmen özellikle Mu'tezilî delilleri yani kelâm ilmini kullanmaları ve Ahmed b. Hanbel'in deyimiyle bid'at olan "Kur'ân'ın telaffuzunun mahlûk olduğunu" söylemelerinden sonra itibarlarını kaybetmişlerdir.¹⁶⁴

Ahmed b. Hanbel'in, Muhâsibî'ye hücum ettiği gibi İbn Küllâb'a da hücum ettiği söylenmiştir.¹⁶⁵ Ondan da onun "Allah ses olmadan konuşur (nefsî kelâm)" diyen arkadaşlarından da uzak durulmasını istemiştir.¹⁶⁶ Öyle anlaşılıyor ki halku'l-Kur'ân meselesine ve kelâm sıfatına ilişkin görüşlerinden dolayı Ahmed b. Hanbel İbn Küllâb'ı tenkit etmiştir.¹⁶⁷

Ahmed b. Hanbel etrafındakileri, Allah'ın ses olmaksızın konuştuğunu söylediği için Muhâsibî'den, aynı şekilde düşünen İbn Küllâb ve arkadaşlarından uzak durmaları

¹⁶¹ Şehristânî, a.g.e., s.112

¹⁶² Burada daha sağlıklı bir değerlendirme yapmak için İbn Teymiyye'nin, Ehl-i hadis'in meseleyi tam olarak nasıl anladığını aktaran şu görüşünü dikkate almak uygun olacaktır: "İbn Teymiyye'ye göre Küllâbiyye'den önce gelmiş olanlar, "Kelâm, hem lafız hem mânâ hakkında ortak olarak kullanılır" demiyorlardı. Çünkü böyle bir iddia, onların Mu'tezile'ye karşı delillerini çürütür ve onları Allah'ın kelâmının yaratılmış olduğunu söylemek zorunda bırakır. İbn Teymiyye, Allah'ın bir sesle konuşmasını yalnızca İbn Küllâb'ın inkâr etmediğini kaydeder. Ona göre Müslüman fırkalar içerisinde, Kur'ân kırâati esnasında, insanlardan duyulan seslerin kadîm/ezelî kelâm olduğunu söyleyen yoktur. İşitilen Kur'ân'ın kadîm olduğunu sadece Ehl-i hadis'ten küçük bir grup söylemiştir. Âlimlerin çoğunluğu bu görüşün yanlış olduğu kanaatindedirler. Müslümanlar arasında Mushaf'taki mürekkepten ibaret olan ibareyi ezeli sayan bir ekol yoktur. İbn Teymiyye, Selef'in "kelâm, harf ve mânâyı kapsar" görüşünü bu çerçevede değerlendirmektedir. Onların lafzî kelâma, hâdis ve yaratılmış ismini vermekten kaçınmaları Kur'ân'a olan saygılarından ileri gelmekteydi. Zira bunu dinî âdâba ters görmekteydiler." Hüseyin Aydın, "Abdullah b. Küllâb'ın Allah'ın Sıfatları ve Kelâmullah'a Dair Görüşleri -İbn Teymiyye'ye Göre", *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, c. III, s. 8, 2003, s. 137.

¹⁶³ Özafşar, a.g.e., ss. 66-68.

¹⁶⁴ bkz. es-Sübkî, a.g.e., s. 118.

¹⁶⁵ Hüseyin el-Kuvvetli, *Fehmü'l-Kur'ân* eseri içerisinde, "*el-Hâris el-Muhasibî Hayatuhu Mezhebuhu'l-Aklî*, [Mukaddimetü'n-nâşir]", Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1971, s. 111.

¹⁶⁶ Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, C. I, thk. Abdurrahman b. Abdillâh el-Cebrîn, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, ts., s.1314.

¹⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Küllâb", *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999, s. 156.

gerektiği konusunda uyarıyordu.¹⁶⁸ Ahmed b. Hanbel'in taraftarları Muhâsibî'nin kitaplarının bid'at ve dalâlet olduğunu söylemişler, lafız meselesindeki¹⁶⁹ kanaatine dikkat çekerek onu eleştirmişlerdir. Bir diğer etken de, Muhâsibî'nin eleştirmek amacıyla bile olsa Mu'tezile'nin delillerini kullanmasıdır. Bu şekilde birisi yazdıklarını okuduğu zaman onların şüpheli şeylerinden etkilenebilirdi.¹⁷⁰ Bütün bunlarla beraber şâyet Muhâsibî hatasını anlar ve günahını itiraf ederse tövbesinin kabul edileceği ve eskisi gibi kabul göreceği de belirtilmektedir.¹⁷¹

Mu'tezile konusundaki tavrı sebebiyle Hanbelîler'in baskılarına dayanamayarak evinde inzivaya çekilen Muhâsibî, bir süre sonra Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmış, şehre ancak İbn Hanbel'in vefatından sonra dönebilmiştir. Vefat ettiğinde cenazesinde sadece dört kişinin bulunması,¹⁷² Ahmed b. Hanbel önderliğindeki hadisçilerin onun hakkındaki olumsuz tavrının ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.¹⁷³ Ayrıca bu durum Muhâsibî'nin mevcut tavrından dönmediğini de göstermektedir.

Abdülaziz el-Mekkî ile Ahmed b. Hanbel arasındaki ilişkiyle alakalı sadece Abdülaziz el-Mekkî'nin resmî görüşe karşı çıktığı için hapse atılan Ahmed b. Hanbel'i ziyaret ettiği söylenmektedir.¹⁷⁴ İkisi arasındaki alakanın seviyesi hakkında ayrıntılı bir bilgiye ise ulaşılamamaktadır.

Ahmed b. Hanbel Ebû Ali el-Kerâbîsî'yi de ciddi anlamda eleştirir. Kaynaklarda ikisinin, Kur'ân'ın lafzının mahlûk olduğunu söyleme veya söylememe noktasındaki çekişmelerinin birbirlerini tekfir etmeye varacak seviyeye kadar ulaştığı

¹⁶⁸ Merdâvî, a.g.e., s. 1314.

¹⁶⁹ Kur'ân'ın telaffuzunun yaratılmışlığı meselesi.

¹⁷⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Hakikat Arayışı: el-Münkız mine'd-Dalâl*, Türkçe çevirisiyle birlikte thk. Abdurrezzak Tek, Bursa Akademi Yayınları, Bursa, 2013, ss. 29-30.

¹⁷¹ İbn Ebî Ya'lâ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, C. I, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, al-Emânetü'l-Âmme li'l-İhtifâl bi-Murûr Mieti Âm alâ Te'sîsi'l-Memleke, Riyad, 1999, s.150.

¹⁷² Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, C. II, 1.b., I-XLII, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1991, s. 209; Ahmed Muhammed Ebû Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, C. II, thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1969, s. 58.

¹⁷³ Erginli, a.g.md., s. 14.

¹⁷⁴ Mehmet Erdoğan, "Kinânî, Abdülazîz b. Yahyâ", *DİA*, C. XXVI, Ankara, 2002, s. 32.

görülmektedir.¹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel'in, bir rivâyete göre Ebû Ali el-Kerâbîsî'yle oturulmamasını, onunla konuşulmamasını ve kitaplarının yazılmamasını emrettiği aktarılmaktadır.¹⁷⁶

Kaynaklarda Ahmed b. Hanbel'in, Kur'ân'ın lafzının mahlûk olduğunu söyleyen kişinin Cehmî olduğunu ve ebedî olarak Cehennem'de kalacağını ve bunun Allah'a şirk koşmak olduğunu söylediği nakledilir.¹⁷⁷ Bununla Ahmed b. Hanbel'in Ehl-i hadis kelâmcıları ile Mu'tezile arasında bir fark gözetmediği anlaşılmaktadır.

3. İlk dönem Sünnî kelâmcıların Halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşleri

Yukarıda ilk dönem Sünnî kelâmcılar sadedinde zikredilen isimlerden İbn Küllâb, Muhasibî ve Abdülaziz el-Mekkî'nin meseleyle alakalı görüşleri hakkında kaynaklarda doyurucu denecek bir malumata ulaşmak mümkün görünmekte iken, Ebû Ali el-Kerâbîsî ve Ebü'l-Abbas el-Kalânîsî için aynı şeyi söylemek oldukça zordur. Buna binaen, bu kısım içerisinde mezkûr ilk üç isim ayrı başlıklar altında incelenecek, son ikisi ise tek başlık altında ele alınacaktır.

Mezkûr isimlerin meseleyle alakalı görüşleri, "Kur'ân'ın manasının kadîm fakat insanlar tarafından okunması mahlûktur" şeklinde bir cümle ile özet olarak ifade edilebilir. Bu isimler, Sünnî kelâma birçok konudaki görüşleri ile öncülük ettikleri gibi halku'l-Kur'ân meselesindeki görüşleri ile de öncülük etmişlerdir.¹⁷⁸ Her ne kadar Abdülaziz el-Mekkî söz konusu görüşü açık bir biçimde ifade etmiş olmasa da, onun "Allah'ın zâtından olan Kelâmullah'ın mahlûk olduğunu iddia ediyorsun"¹⁷⁹ ifadesindeki "zâtından olan kelâm" ile nefsî bir kelâmı kastetmiş olması mümkün olabilir.

Halku'l-Kur'ân meselesi ele alınırken göz önünde bulundurulması gereken bir diğer önemli husus da meselenin kelâm sıfatı ile direkt bağlantılı olmasıdır. Kelâm

¹⁷⁵ Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî, *Kitâbü'l-fürû'*, C. X, Alâüddîn el-Merdâvî'nin *Tashîhu'l-Fürû'* ve İbn Kundüs'ün *Hâşiye*'si ile birlikte thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrut, 2003, s.178; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., s. 326; Zehebî, a.g.e., C. XVIII, s. 85

¹⁷⁶ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., s. 286.

¹⁷⁷ İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., s. 109.

¹⁷⁸ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *DİA*, C. XV, İstanbul, 1997, s. 372.

¹⁷⁹ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 52.

sıfatından bağımsız olarak Halku'l-Kur'ân meselesini açıklamak, doğal olarak konunun belli boyutlarının eksik kalmasına yol açacaktır. Esasen ilk zamanlarda “halku'l-Kur'ân”ı merkeze alan ve bu mihverde cereyan eden tartışmanın daha sonra bir sıfat problemi olarak kelâmullah tartışmasına evrilmesi¹⁸⁰ de iki mesele arasındaki bağlantıyı ortaya koyan önemli bir husustur. Nitekim iki meselenin irtibatı ve süreç içerisinde gerçekleşen bu evrilmenin bir sonucu olarak Muhâsibî ve İbn Küllâb¹⁸¹ doğrudan halku'l-Kur'ân meselesine ilişkin görüşler serdetmenin yanı sıra kelâm sıfatından da bahsetmektedirler.¹⁸²

3.1. İbn Küllâb ve Halku'l-Kur'ân

Ehl-i hadis kelâmcıları denince şüphesiz akla gelen ilk isim İbn Küllâb olmaktadır. İbn Küllâb neredeyse sadece kelâmcılığı ile anılmaktadır. Kelâm ilmi için bu denli önem taşıyan bir ismin yaşadığı dönemin en ateşli tartışması olan halku'l-Kur'ân hakkında da ciddi anlamda söz söylemiş olması kaçınılmaz olmuştur. Yukarıda adı geçen isimlerin, bu konuda en çok söz söyleyeni de kuşkusuz İbn Küllâb olmuştur.

İbn Küllâb meselenin en tartışmalı zamanı olan Mihne döneminde yaşadığı ve tartışmalara taraf olmak durumunda kaldığı görülmektedir. Ona göre, Mu'tezile'nin izahı da Hanbelîler'in katı tutumu da Allah'ın kelâm sıfatını açıklama noktasında yeterli değildir. Bu konuda kendisi iki tutum arasında bir yol izlemekte ve bu yolun, Mu'tezile'yi de Hanbelîler'i de memnun etmediği görülmektedir.¹⁸³

Meselenin açıklanması noktasında İbn Küllâb, Sünnî kelâm açısından ciddi bir öneme sahiptir. İbn Küllâb'ın meseledeki bu önemi, kendisinin ilk defa ortaya attığı

¹⁸⁰ Öge, a.g.e., s.11.

¹⁸¹ Bu isimlerin sadece Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı tartışmasında kalmamışlardır. Kur'ân'ın mahlûk olmadığını Allah'ın kelâm sıfatını tartışmaya açarak zeminini değiştirdiği görülmektedir. Nitekim ilerde de görüleceği üzere Abdülaziz el-Mekkî, bu şekilde bir tartışma yapmamış; muhalifinin delillerine göre sadece Kur'ân'ın mahlûk olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Abdülaziz el-Mekkî'de tartışmanın kelâm sıfatı üzerinde değil Kur'ân üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

¹⁸² Bkz. Muhâsibî, a.g.e., ss. 271-324.

¹⁸³ Yücedoğru, a.g.e., s. 79.

düşünülen¹⁸⁴ ve Eş‘ârî olsun Mâtürîdî olsun Sünnî ulema tarafından da benimsenen bir görüş olarak “kelâm”ı, nefsî ve lafzî olarak ayırmasıdır.¹⁸⁵

Mu‘tezile âlimlerine karşı Kur‘ân’ın kadîm olduğunu ilk defa söyleyen¹⁸⁶ de İbn Küllâb olmuştur. Halîfe Me‘mûn’un huzurunda Ebü’l-Huzeyl el-Allâf ve Abbâd b. Süleyman ile münazaralarda bulunduğu nakledilmektedir. İlahî kelâmın zâtan ayrı olmadığını savunduğu için Hristiyan olmakla itham edilmiştir.¹⁸⁷

İbn Teymiyye, İbn Küllâb’ı Mu‘tezile’yle olan mücadelesine rağmen onların akli delillerini kullanarak tartıştığı için eleştirmektedir. Ona göre İbn Küllâb tartıştığı konularda varit olan haberlerin, bilgi değeri olmayan haber-i vâhid olduğunu düşünmüştür.¹⁸⁸

Kaynaklarda İbn Küllâb’ın birçok eseri olduğu geçmektedir fakat bunlardan günümüze ulaşan olmamıştır. Bu sebepten görüşlerine ancak ikincil kaynaklardan ulaşılmaktadır.¹⁸⁹ Meseleyle alakalı temel kaynaklara bakıldığında İbn Küllâb’ın, Allah’ın kelâm sıfatı ve halku’l-Kur‘ân ile alakalı görüşlerine genel olarak Eş‘ârî’nin *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*’i ve İbn Teymiyye’nin eserlerinde rastlanmaktadır. Tabâkât kitaplarında ise çok az bir malumat bulunmaktadır.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Burada “ilk defa ortaya attığı düşünülen” ifadesinin kullanılmasının sebebi, yukarıda aktarılan ve aslında ilk defa bu düşüncenin temelini attığı görülen Ebû Hanîfe’nin görüşleri arasında da nefsî-lafzî kelâm ayrımının bulunmasıdır.

¹⁸⁵ Mustafa Altundağ, “Kelâmullah-Halku’l-Kur‘ân Tartışmaları Çerçevesinde ‘Kelâm-ı Nefsî - Kelâm-ı Lafzî’ Ayrımı”, *M.Ü.İ.F.D.*, S.18, 2000, s. 149.

¹⁸⁶ Kur‘ân’ın kadîmliği konusunda da ilk olarak konuşan kişinin Ebû Hanîfe olduğunun yukarıda bahsi geçmiş bulunmaktadır. Burada belki İbn Küllâb’ın Mu‘tezile’ye karşı ilk defa Kur‘ân’ın kadîmliğini savunan biri olması özelliği kastedilmiş olarak görülebilir. Yani ilk olarak Ebû Hanîfe bunu dile getirmiş İbn Küllâb ise Mu‘tezile’ye karşı bunu savunmuştur denilebilir.

¹⁸⁷ Yavuz, “İbn Küllâb”, a.g.md., 156; İbnü’n-Nedîm, a.g.e., s. 230.

¹⁸⁸ İbn Teymiyye, *Der‘ü Teârûzi’l-Akl ve’n-Nakl*, C. II, 2. b., thk. Muhammed Reşad Salim, y.y. Medine, 1991, s. 84.

¹⁸⁹ Bkz. Yavuz, “İbn Küllâb”, a.g.md., ss. 156-157.

¹⁹⁰ İbn Küllâb’ın kelâmullah, halku’l-Kur‘ân ve diğer kelâmî görüşleri ile alakalı müstakil çalışmalar da mevcuttur. Mesela Hüseyin Aydın’a ait Abdullah b. Küllâb’ın Allah’ın Sıfatları ve Kelâmullah’a Dair Görüşleri -İbn Teymiyye’ye Göre adlı makalede meseleden müstakil olarak, bir yönüyle bahsedilmektedir. Kelâmî görüşlerinin anlatıldığı Tevfik Yücedoğru’ya ait Ehl-i Sünnet’e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi adlı eserde kelâm ve kelâmullah başlığı altında İbn Küllâb’ın kelâm sıfatıyla ve halku’l-Kur‘ân meselesiyle alakalı görüşleri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

3.1.1. Kelâm Sıfatı

Kaynaklarda İbn Küllâb'ın kelâm sıfatıyla alakalı görüşleri hakkında fazlaca malumat bulunmaktadır. İbn Küllâb, Allah'ın ezelde mütekellim olduğunu ve Allah'ın kelâmının kendisiyle (zâtıyla) kâim bir sıfatı olduğunu söylemektedir. Kur'ân hakkında Allah'ın kudret ve meşîet olmadan zâtıyla kâim bir kelâm olduğu görüşünü ilk defa İbn Küllâb ortaya atmıştır.¹⁹¹ Ona göre, Allah kelâmıyla kadîmdir. Allah'ın ilminin ve kudretinin kendisiyle yani zâtıyla kâim olması gibi, kelâmı da kendisiyle kâimdir. Kelâm harfler ve sesler demek değildir, bölünmez, parçalanmaz, kısımlara ayrılmaz ve birbirine de zıt olmaz. Kelâm, Allah ile kâim bir manadır. Resm, değişik harflerden ibarettir; bu da Kur'ân'ın kırâatidir. Yine İbn Küllâb'a göre, Allah'ın kelâmı O'dur veya O'nun bir kısmıdır veya O'ndan başkadır demek de doğru değildir. Allah'ın kelâmdaki ibareleri farklı ve değişik olmakla beraber O'nun kelâmı farklı ve değişik değildir. İnsanların Allah'ı zikretme şekilleri değişik olmakla beraber zikredilen Allah'ın kendisinin değişik olmadığını buna örnek olarak getirir.¹⁹²

İbn Küllâb'ın buraya kadar aktarılan görüşlerinden, onun, döneminde bulunan Mu'tezile'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylemesine karşın, Kur'ân'ın mahlûk olmayıp Allah'ın kelâmı olmasından dolayı diğer sıfatları gibi zâtıyla kâim bir sıfat olarak kadîm olduğunu savunduğu açıkça görülmektedir.¹⁹³

İbn Küllâb'a göre, Allah'ın kelâmı Arapça olarak isimlendirilmiştir çünkü harflerle yazımı da okunması da Arapça'dır. Aynı şekilde farklı farklı sebeplerden dolayı, bazen İbranice yazılıp okunduğu için İbranice olarak isimlendirilmiştir, bazen emir bazen de nehiy olarak isimlendirilmiştir. Allah, kelâmı emir olarak isimlendirilmeden ve kelâmına emir ismini veren sebep var olmadan önce de ezelde mütekellimdir. Kelâmın nehiy ve haber olarak isimlendirilmesi hakkında da aynı görüştedir. İbn Küllâb Allah'ın ezelde haber veren ve yasaklayan olmasını inkâr ederek,

¹⁹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, a.g.e, s. 429.

¹⁹² Eş'ârî, a.g.e., ss. 421-422; İbn Teymiyye, *el-Fetava'l-Kübra*, C. VI, 1. b., (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, s. 15.

¹⁹³ Muammer Esen, "Sünnî Kelâmın Öncülerinden İbn Küllâb'ın Kelâmî Görüşleri", *A.Ü.İ.F.D.*, C. XLIII, S.1, 2002, s. 72.

Allah'ın “kün” (ol) demediği bir şeyi yaratmadığını ve “kün” sözünün mahlûk olmasının imkânsız olduğunu söylemektedir.¹⁹⁴

Burada İbn Küllâb'ın “Allah'ın kelâmı O'dur veya O'nun bir kısmıdır veya ondan başkadır demek de doğru değildir” sözü ile onun genel manadaki sıfatlar tarifi, Wolfson tarafından çelişkili görülmektedir. Bu çelişkiyi de “ ‘Allah'ın kelâmı Allah'ın bir cüz'ü değildir’ cümlesini ‘o Allah'tan ayrılmış ve ondan başka bir şeye intikal etmiş bir cüz değildir’” şeklinde bir yorum ile gidermeye çalışmaktadır.¹⁹⁵

İbn Küllâb, okuyucuların okurken duydukları şeyin Allah'ın kelâmının ibaresi olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Hz. Mûsâ Allah'ı kelâmıyla konuşurken işitmiştir. “Allah'ın kelâmını işitebilmesi için ona sığınma hakkı tanı”¹⁹⁶ âyeti, Allah'ın kelâmını anlayınca kadar manasındayken, o, “okuyanlar okuduklarını işitinceye kadar” şeklinde anlaşılması gerektiğini düşünmektedir.¹⁹⁷

İbn Küllâb'a göre, Allah ezelde mütekellimdir ve O, isimleriyle sıfatlarıyla da ezeldir/kadîmdir. Kelâm sıfatı, ilim ve kudret sıfatı gibi Allah'ın zatî sıfatlarından.¹⁹⁸ Eş'ârî onun “Allah alîm'dir demenin, O'nun ilmi vardır demek olduğu” şeklindeki görüşünü ve bütün sıfatları için de aynı şeyi ifade ettiğini aktarır.¹⁹⁹ Binaenaleyh ona göre, “Allah mütekellimdir” demenin de “Allah'ın kelâmı vardır” demek olduğu sonucuna varmak mümkündür.

İbn Küllâb'ın kelâm sıfatı ile alakalı bu görüşlerinden, onun, Allah'ın kelâm sıfatı ile Kur'ân arasında kesin bir ayırım yaptığı görülmektedir. Allah'ın kelâm sıfatını kendisiyle kâim, kadîm ve zâtının ne aynı ne de gayrı olan bir sıfatı olarak nitelediği anlaşılmaktadır.²⁰⁰

---

¹⁹⁴ Eş'ârî, a.g.e., s. 422.

¹⁹⁵ Harry Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri: Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı*, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 2001, 191; Yücedoğru, a.g.e., s. 81.

¹⁹⁶ Tevbe 9/6.

¹⁹⁷ Eş'ârî, a.g.e., s. 422.

¹⁹⁸ Eş'ârî, a.g.e., s. 380.

¹⁹⁹ Eş'ârî, a.g.e., s. 138.

²⁰⁰ Yücedoğru, a.g.e., s. 84.

3.1.1.1. Nefsî Kelâm-Lafzî Kelâm

Eş'ârî'nin *Makâlât*'ında geçen ve buraya kadar aktarılan bilgilerde İbn Küllâb'ın kelâmı, nefsî ve lafzî olarak açık bir şekilde ayırmadığı görülmekte maamafih bu ayırım bu kısımların dikkatli bir şekilde okunmasıyla görülmektedir.²⁰¹ İbn Küllâb'ın ifadelerinden çıkarılan ve nefsî kelâm olarak ifade edilen kelâmın Allah'ın kelâm sıfatı olduğu ve lafzî kelâm olarak görülecek şeyin de Mushaf şeklinde olan Kur'ân olduğu söylenmektedir.²⁰² Nefsî ve lafzî olarak isimlendirilmesi konusunda tespit edilen husus²⁰³ ilk defa bunun Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Tabakât*'ında "Allah'ın kelâmı ezelde emir, nehiy ve haber olarak nitelendirilemez çünkü bunların hepsi hâdistir hâlbuki nefsî kelâm kadîmdir."²⁰⁴ şeklinde ifade edildiği olmuştur.²⁰⁵

İbn Küllâb, sesleri ve harfleri kelâmullah olarak saymamaktadır. Bu da onun Allah'ın zâtıyla kâim olan kelâm sıfatıyla insanların okuduğu ve muhdes olan Kur'ân'ı, bir diğer ifadeyle insanlar tarafından kırâat edilen Kur'ân'ı ayırmakta olduğunu ifade eder. Bu ayırımda nefsî ve lafzî kelâm kullanımı dikkat çekmektedir.

İbn Küllâb'ın görüşüne ilişkin, Allah'ın kelâm sıfatından ortaya çıkmayan bir sözün emir, nehiy ve haber olarak nitelendirilemeyeceği; bu ibarelerin de hâdis bir ibare

²⁰¹ Genelde Ehl-i hadis, özelde İbn Hanbel'in, Kur'ân'ın lafzının yaratılmış olup olmadığının tartışılmasını yasakladıkları görülmektedir. Bu konuda Cehmiyye'nin mugalatasıyla karşı karşıya kalınmaktaydı. Cehmiyye bu tartışmalardan uzak olanlara, "Kur'ân Allah mıdır, Yoksa Allah'tan başka mıdır?" sorusunu sorar ve sorulan kişiyi iki cevaptan birini vermeye zorlardı. Birincisini kabul edeni tekfir eder ikincisini kabul edene de ikinci bir soru sorarak "peki Allah'tan başkası neden mahlûk olmasın" der ve bu şekilde tartışmalardan uzak olan kişileri Cehmî görüşe meylettirirlerdi. İbn Hanbel bu soruya onların beklediği cevabı vermemeğe çalıştı. O Allah'ın Kur'ân'da "ben Kur'ân'ım" veya Kur'ân benden başkadır" şeklinde bir şey buyurmadığını sadece Allah'ın "Kur'ân benim kelâmımdır" dediğini aktararak bu soruya tepki göstermekteydi. Bu şekilde soru soranlara kendisinin Allah'ı Kur'ân'da kendisini isimlendirdiği gibi isimlendirdiğini söyleyerek karşılık vermektedir. Bunun dışında bir söylem geliştirenleri de sapkınlıkla suçlamaktadır. İbn Küllâb ve Eş'ârîyye imamlarının ise Cehmiyye'nin bu iki sorusuna selef âlimleri gibi birini seçerek cevap vermedikleri aktarılmaktadır. Bkz. Aydın, a.g.m., s. 133.

²⁰² İbn Teymiyye, İbn Küllâb'ın kelâm-ı nefsî görüşünün tasavvur olunamayacağını söylemektedir bu sebepten de "bu ispatlanamaz" demektir. Ona göre bir şeyin ispatlanabilmesi için tasavvur edilebilmesi gerekmektedir. İbn Küllâb buna sükût ve konuşmanın karşıtı bir anlam yüklemektedir. İbn Teymiyye'ye göre ise sükût ve konuşmama tasavvur edilebilen anlamlardır. Sükût konuşmamak, konuşmamak ise kelâm etmekten âciz olmaktır. Bkz. Aydın, a.g.m., s. 133; İbn Teymiyye, *Mecmû' fetâvâ*, C. XI, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, y.y. Medine, 2004, s. 296.

²⁰³ Yücedoğru, a.g.e., s. 86.

²⁰⁴ Sübkî, a.g.e., s. 300.

²⁰⁵ Yücedoğru, a.g.e., s. 86.

olduğu; Kur'ân'ın Allah'ın kelâm sıfatı halindeki şeklinin de kadîm olduğu ve o Kur'ân'ın da mahlûk olmadığı yorumu yapılmaktadır.²⁰⁶

İbn Teymiyye'nin aktardığına göre Ehl-i hadis'ten bir grup Kur'ân'ın telaffuzunun da mahlûk olmadığı görüşünü savunmaktadır. Bundan kasıtlarının ise kişinin ortaya çıkardığı ses değil, işitilen Kur'ân'ın mahlûk olmadığıdır. Kur'ân'ın telaffuzunun mahlûk olduğu görüşüne karşı böyle bir cevapla karşılık verdikleri görülmektedir.²⁰⁷

Son dönem kelâmcılarından İzmirli İsmail Hakkı da, İbn Küllâb'ın nefsî ve lafzî kelâm görüşünü İttihâdiyye mezhebi altında şu şekilde ifade etmektedir:

Bu mezhebe göre Kur'ân mahlûk değildir. Fakat tek anlamı vardır. Bu mana zamansal açıdan öncesizdir (kadîmdir). Kadîmu'l-ayn'dır. Allah'ın zâtı ile kâimdir. Onunla kâim olan bu kadîm manaya 'kelâm-ı nefsî' denir. Kelâmı nefsî nefiste mevcut, nefis ile kâim mana demektir. Ancak Kur'ân'ın nazmı harf ve seslerden oluştuğundan sonradan meydana gelmiştir. Çünkü bunlar peşi peşine biri biter diğeri olur buna 'lafzî kelâm' derler. Lafzî kelâm nefsî kelâmı ifade eden bir deyimdir. Kur'ân değildir. O nedenle Allah lafzî kelâm ile harflerle konuşmamıştır.²⁰⁸

İzmirli İsmail Hakkı, bu görüşü ilk defa savunanın İbn Küllâb olduğunu; o döneme kadar Allah'ın kelâmının yalnız mana olmadığı konusunda Selef ile Mu'tezile'nin aynı görüşe sahip olduğunu; fakat İbn Küllâb'ın bu ittifaka karşı çıkarak, kelâmı manada hakikat ve lafızda mecaz olarak kabul ettiğini aktarmaktadır.²⁰⁹

3.1.1.2. Hikâye - Mahkî

Kelâmullah ve halku'l-Kur'ân konusunda tartışılan konulardan biri de hikâye-mahkî konusudur. Tartışmayı kısaca özetlemek gerekirse: Bu dünyada işittiğimiz Allah'ın kelâmı gerçekten de O'nun kelâmı mıdır, yoksa O'nun kelâmıyla aynı formda olan başka bir şey midir? Konu üzerindeki tartışmalar sadece Müslümanlar arasındaki

²⁰⁶ Yücedoğru, a.g.e., s. 87.

²⁰⁷ İbn Teymiyye, *Derü Tearuzi 'l-Akl ve 'n-Nakl*, a.g.e., C. I, s. 262.

²⁰⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, sad. Sabri Hizmetli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013, s. 365.

²⁰⁹ İzmirli, a.g.e., s. 366.

şahıslar, mezhepler bazında farklı görüşlere yol açmamış, aynı zamanda bir mezhep olarak Mu‘tezile içinde de görüş ayrılıklarına²¹⁰ yol açmıştır.²¹¹

İbn Küllâb ile muasır olan ve Bağdat Mu‘tezilesi’ne mensup Ebû Muhammed Ca‘fer b. Mübeşşir b. Ahmed es-Sekâfî (ö. 234/848)’nin *Kitâbü’l-Hikâye ve’l-mahkî* adındaki eserinin varlığı,²¹² o dönemde bu hususun da tartışma konusu olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda İbn Küllâb’ın da bu husustan bahsetmiş olması kaçınılmaz olmuştur.

İbn Küllâb’a göre Arapça olan Kur’ân, Allah’ın kelâmından hikâyedir. Allah’ın kelâmı değildir.²¹³ Bu konuyla alakalı Eş‘ârî’nin İbn Küllâb’a muhalefet ettiği ve İbn Küllâb’a göre lafızlar ve sesler manayı hikâyeye etmek iken ona göre ise mananın ibaresi demek olduğu nakledilmektedir.²¹⁴

İbn Küllâb’a göre, Kur’ân’ın nazmı Cebrail (as) ile indirilen mananın anlatımı şeklindedir. Arapça olan Kur’ân ise budur. Allah Arapça olan Kur’ân ile mütekellim değildir (konuşmamıştır).²¹⁵ Kelam, Allah’ın zâtıyla kâim bir mana olarak tabir edilir. Harfler ise Allah’ın kelâmından değil ondan hikâyedir. Eş‘ârî’ye göre ise hikâyeye kendisiyle hikâyeye edilen (mahkî) ile aynı kategoride değerlendirilir.²¹⁶ Harfler ise mana gibi olmadığı için Kur’ân’ın nazmı, indirilen mananın ibaresidir ve bu manaya işaret eder.²¹⁷ Eş‘ârî ile İbn Küllâb ise bu hususta görüş ayrılığındadırlar.

Bunlar dışında İbn Küllâb “zikir” ile “mezkûr” arasında fark olduğunu zikrettikten sonra “resm”in, harflerden oluştuğunu söyler ve asıl kelâmın karşılığı olan bu resmin “kırâat” olduğunu ve bunun da Arapça olduğunu ifade eder. Bu konuda Eş‘ârî geleneğinin ve aynı zamanda İbn Küllâb yolunun takipçisi olan Bâkılânî de, “kırâat” ile “makrû” (okunan); “tilavet” ile “metlubb” ve “kitabet” ile “mektub” arasındaki farkı sistemli bir üslup ile izaha çalışmaktadır. Bu hususta meselenin daha

²¹⁰ Ancak bu ihtilâflar Kur’ân’ın yaratılmış olduğu ilkesiyle çelişir algılanmamıştır.

²¹¹ Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler’in Kelâm Sistemi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, 272.

²¹² İbnü’n-Nedîm, a.g.e., s. 208; Emrullah Yüksel, “Ca‘fer b. Mübeşşir”, *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 554.

²¹³ İbn Teymiyye, *el-Fetava’l-kübra*, a.g.e., C. VI, s. 15.

²¹⁴ İzmirli, a.g.e., s. 103.

²¹⁵ İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, a.g.e., C. XII, s. 583.

²¹⁶ İbn Teymiyye, *el-Fetava’l-Kübra*, a.g.e., C. VI, s. 632.

²¹⁷ İbn Teymiyye, *el-Fetava’l-Kübra*, a.g.e., C. VI, s. 599.

başında şu genel kanaatini zikretmektedir:²¹⁸ “Buna göre bilinmesi gerekir ki ‘kırâat’ ile ‘makrû’, ‘tilâvet’ ile ‘metlubb’ ve ‘kitabî’ ile ‘mektub’ başka şeylerdir. Aksini iddia edenlerin hissi, anlayışı, akli ve tasavvuru yoktur.”²¹⁹

Buna, “Biz Kur’ân’ı, insanlara dura dura okuyasın diye...”²²⁰ âyeti delil olarak getirilmekte ve şu şekilde açıklamada bulunmaktadır:

Kur’ân’ın Allah’tan vahyedilip indirildiğini bizzât haber veren yine Yüce Allah’tır. Hz. Peygamber ise onu (Kur’ân’ı) okuyup (‘kırâat’ edip) öğretmektedir. Bu durumda inzal olunan vahiy, ‘makrû’ (Kur’ân)dur ve o da Allah’ın kelâmı olup Zât’ıyla kâim ‘kadîm’ bir sıfattır. ‘Kırâat’ (okumak) ise Peygamber’in bir fiili olup O’nun sıfatıdır. Bu durumda “kırâat”, İbn Küllâb’ın da dediği gibi hâdis bir şeydir. Böylece ‘kırâat’ ve ‘tilâvet’in, okuyan kişinin sıfatı; ‘makrû’ ve ‘metlubb’ün ise Allah’ın sıfatı olduğu hususu belirginleşir, sıhhat kazanır. Nitekim ‘İbn Mes’ud kırâati’, ‘Übeyy b. Ka’b kırâati’, denilmektedir ki bu durum konuya daha bir açıklık getirmektedir.²²¹

3.1.2. Halku’l-Kur’ân

İbn Küllâb yaşadığı zaman hasebiyle halku’l-Kur’ân tartışmalarının hem zamansal hem de mekânsal olarak merkezinde bulunmaktadır. O, Kur’ân’ın mahlûk olmadığı görüşündedir ve her ne kadar Ebû Hanîfe’de rastlanılsa da ilk defa Kur’ân’ın kâdemini ortaya atan kişi olarak bilinmektedir. Fakat meseleyi kelâm sıfatı mecrasına çekerek tartıştığı görülmektedir.

Eş’ârî’nin aktardığına göre İbn Küllâb açıkça “Kur’ân mahlûk değildir” demektedir.²²² Fakat o, Kur’ân mahlûk değildir derken görüş olarak, bunu ne Mu‘tezile’nin tam karşısında ne de Ehl-i hadis’e tam muvafık olarak söylemektedir. Mu‘tezile’yle bu konuda münakaşa ve münazaralar yapmakta ve Kur’ân’ın mahlûk olmadığını söyleyerek de Ehl-i hadis ile bir nebze aynı konumda durmaktadır.²²³

İbn Küllâb, kelâm sıfatından bahsederken, kelâmın Allah’ın ilmi ve kudretiyle birlikte kadîm olduğunu, fakat bu kelâmın harfler ve sesler olmadığını, kelâmın

²¹⁸ Esen, a.g.m., s. 73.

²¹⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *el-İnsâf fî mâ yecibü i ‘tikadühu ve laâ yecüzü ‘l-cehli bihi*, (thk. İmadüddin Ahmed Haydar), Âlemu’l-Kütüb, Beyrut, 1986, s. 127.

²²⁰ İsrâ 17/106

²²¹ Esen, a.g.m., s. 74.

²²² Eş’ârî, a.g.e., s. 423.

²²³ Yücedoğru, a.g.e., s. 89.

bölünemeyeceğini, parçalanamayacağını, bölümlere ayrılamayacağını, Allah ile kâim bir mana olduğunu, resmin, hattın harfler olduğunu ve bunun ise Kur'ân'ın kırâati olduğunu söyleyerek tüm bunlarla Allah'ın zâtıyla kâim kadîm/ezelî bir kelâmdan bahsetmektedir. Kur'ân mahlûk değildir görüşündeki kastı da manasının Allah'ta kâim bulunduğu, nefsi kelâm ile bağlantılı olan Kur'ân'dır. Bu kelâmın insanlar tarafından telaffuzu ve harflere dönüşmesi ise kelâmın yani Kur'ân'ın mahlûk olan kısmıdır. Ona göre Kur'ân'ın insanlar tarafından telaffuz edilip sese dönüşmüş şekli mahlûktur.

İbn Küllâb'ın Sünnî kelâma öncülük etmesi gibi, kelâm sıfatı ve halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşleri ile de çoğu noktada tekrar gündeme taşımakla öncülük ettiği görülmektedir. Onun, konuyla bağlantılı olan, nefsi kelâm-lafzî kelâm, hikâyeye ve mahkî ile kırâat ve makrû' ayrımlarının bahsettiği az da olsa ulaşılan kaynaklardan tespit edilebilmektedir.

3.2. Hâris el-Muhâsibî ve Halku'l-Kur'ân

Hâris el-Muhâsibî, konuyla alakalı görüşlerine *Fehmu'l-Kur'ân* adlı eserinde geniş yer vermektedir. Ayrıca konuyla alakalı net bir ifade ile “Kur'ân mahlûk değildir” görüşüne ikincil kaynaklardan ulaşılabilmektedir. Burada ikincil kaynaklara bakmak ayrı bir önem arz etmekte, çünkü konuyla alakalı bazı görüşleri eserinde değil de diğer kaynaklarda daha net ifade edilmiştir.

Muhâsibî'nin halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşleri Ehl-i sünnet kelâmına öncülük etmesi²²⁴ hasebiyle de ayrı bir öneme sahiptir. Muhâsibî Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmemektedir. Hatta o, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul edenlerin ancak sapıtılmış bir topluluk olduğunu dile getirmektedir.²²⁵ Bu görüşe eserlerinde rastlandığı gibi ikincil kaynaklarda da ulaşılmaktadır.

Lafzî olan Kur'ân'ın mahlûk oluşu konusunda Muhâsibî'nin eserlerine bakıldığında “Kur'ân'ın mana itibarıyla kadîm insanlar tarafından telaffuz edilişi mahlûktur” diye bir ifadeye rastlanmamaktadır. Bu bilgiye daha çok ikincil kaynaklarda

²²⁴ İbn Haldun Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî, *Mukaddime*, C. II, 9. b., (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s. 839.

²²⁵ Abdulhalim Mahmud, *Muhâsibî: Hayatı Eserleri ve Fikirleri*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 114.

rastlanmaktadır. Bir kaynakta kendisi için “lafız meselesi hakkında konuşmuştur” şeklinde rivâyet bulunmaktadır.²²⁶ Bir diğer kaynakta ise onun “Allah’ın ses olmadan konuştuğu” yönündeki görüşü geçmektedir.²²⁷ Allah’ın kelâmı harf ve sestir diyen Muhâsibî’ye göre harf ve ses olmadan kelâmı tanımak mümkün değildir. Bununla beraber, Allah’ın kelâmının mahlûk olmaksızın onun zâtî sıfatı olduğunu söylediği nakledilmektedir.²²⁸ Fakat burada İbn Teymiyye’nin bir eleştirisi bulunmaktadır. O, Allah’ın sesle konuşması görüşünün İbn Küllâb’ın görüşüne ters düşmesi nedeniyle Muhâsibî’ye isnat edilmesini isabetli bulmamaktadır.²²⁹ Muhâsibî bu kadar açık bir şekilde eserlerinde bu ifadeleri kullanmamaktadır fakat üstü kapalı bir şekilde dolaylı olarak ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Muhâsibî Allah’ın kelâmı olarak Kur’ân’ı anlatırken, Allah’ın, Kur’ân’ı duyulduğunda yerde ve gökte ne varsa eritecek olan ve insanların anlayamadığı kelâmı ile indirmesi şeklinde bir örneklemede bulunur.²³⁰ Bu şekilde Muhâsibî’nin burada, ancak üzerinde düşünüldüğü zaman fark edilebilecek ve üstü kapalı bir şekilde, bir nevi nefsî kelâmdan bahsettiği söylenebilir. Burada, eldeki mevcut bulunan, Peygamber’e Arapça olarak vahyedilmiş Kur’ân dışında bir kelâmın varlığından bahseder. Bunun için kullandığı yer ve gök ehli üzerindeki etkisi, insanlar tarafından anlaşılama durumu ve bir nevi Allah’ın zâtına has bir kelâmı şeklindeki ifadeleri, onun kastının nefsî kelâm olduğu yorumunu kolaylaştırır. Ayrıca burada açıklama yapmak gerekirse bu örneği “Allah’ın zâtına has nefsî kelâmı var şâyet bu kelâmı ile indirseydi” şeklinde anlamak mümkün gözükmemektedir. Bu şekilde Allah’ın zâtında bir nevi kadîm bir kelâmdan bahsediyor olması yukarıda lafzî kelâm ile alakalı aktarılan rivâyetleri de nefsî kelâm-lafzî kelâm ayrımı noktasında destekler mahiyettedir.²³¹

²²⁶ Zehebî, a.g.e., s. 209.

²²⁷ Merdâvî a.g.e., s. 1314.

²²⁸ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Ya’kub el-Buhârî el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf*, thk. Ahmed Şemsüddin, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1993, s. 42; İbn Teymiyye, *Şerhu Hadîsi’n-Nuzûl*, thk. Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, Dâru’l-Âsime, 1993, ss. 406-407.

²²⁹ İbn Teymiyye, *Der’ü Tearuzi’l-Akl ve’n-Nakl*, a.g.e, C. VII, s. 149.

²³⁰ Muhâsibî, a.g.e., s. 308.

²³¹ Cengiz Tüccar, *Hâris el-Muhâsibi’nin Kelâmî Görüşleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya, 1998, s. 96.

3.2.1. Kelâm Sıfatı

Muhâsibî *Fehmu'l-Kur'ân* adlı eserinde Kur'ân'ın yaratılmışlığı ile alakalı görüşlerini anlatmadan önce Kur'ân'dan ve onun Allah'ın kelâmı olmasından bahsetmekte, bu konuda açıklamalarda bulunmaktadır.

Muhâsibî, bulunduğu döneme halku'l-Kur'ân tartışmalarının damgasını vurmuş olması hasebiyle Kur'ân'dan gelen ilâhî emir ve yasakları naklederken bunları, Allah'ın zâtî kelâmıyla konuşarak söylediğini²³² ve bir başka yerde de zâtıyla konuştuğunu²³³ nazarlara vermesi dikkate şayandır. Allah'ın zâtı ile mütekellim olmadığını söyleyen Mu'tezile'nin²³⁴ bulunduğu bir ortamda bu görüşünü özellikle vurgulaması önem arz etmektedir. Ayrıca bu durum Muhâsibî'nin, Mu'tezilî üslubu kullandığının ve aynı dil ile onlara cevap verdiğinin de göstergesidir. Yani “Allah zâtı ile mütekellim değildir” diyen Mu'tezile'ye, Allah zâtı ile mütekellimdir şeklinde karşılık vermiştir. Ayrıca Muhâsibî Allah'ın zâtıyla mütekellim oluşundan bahsettiği bu kısımlarda Allah'ın zâtî olarak konuştuğunu söyleyerek konuşmasının keyfiyetinden de bahsettiğini söylemek mümkündür.

Muhâsibî'nin *Fehmu'l-Kur'ân* adlı eserinde, Kur'ân'ı ayrıntılı olarak anlattığı kısımlar dikkatli bir şekilde incelendiğinde, onun, sistematik olarak Kur'ân'ın Allah'ın ezeli olan kelâmı olduğunu işlediği görülmektedir. Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olmasından kaynaklanan yüceliğini olabildiğince vurgulamakta ve Kur'ân'ın bu yüceliğini anlatırken farklı misaller vererek akla yakınlaştırdığı gibi naklî delilleri de ciddi anlamda kullanmaktadır.

İlk olarak Kur'ân'ın, Allah'ın zâtî olan kelâmı olduğundan bahsederek başlar. Geniş bir şekilde Kur'ân'ın faziletlerinden bahsederken; Kur'ân'ın, inananları hidâyet edici olmasını, şifa vermesini, gönüllere huzur vermesini ve hikmet dolu olmasını dile getirir. Bunları söylerken kelâmın sahibinin Allah olduğunu sürekli vurgulamaktadır.²³⁵ Kelâm ile mütekellim arasındaki bağı sürekli taze tutmaya çalıştığı gözlerden

²³² Muhâsibî, a.g.e., s. 265.

²³³ Muhâsibî, a.g.e., s. 302.

²³⁴ Koloğlu a.g.e., s. 257; Yusuf Şevki Yavuz, “Esam, Ebû Bekir”, *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 354; Bkz. Neseî, a.g.e., ss.67-68.

²³⁵ Muhâsibî, a.g.e., ss. 271-274.

kaçmamaktadır. “Kur’ân’ı seven Allah’ı sever, Allah’ı seven Kur’ân’ı sever”²³⁶ diyerek Kur’ân sevgisi ile Allah sevgisini bir tutmaktadır. Burada sadece Kur’ân’ın kendisinden bahseden, direkt olarak Kur’ân’ı anlatan bir Muhâsibî değil, Kur’ân ile onun sahibi olan Allah arasındaki kuvvetli bağı ısrarlı bir şekilde vurgulayarak Kur’ân’ı anlatan bir Muhâsibî görülmektedir.

Muhâsibî’nin, Kur’ân’ın çok sık ve tekrar tekrar okunmasının müminlere bıkkınlık vermemesini ve onların gözünde değerini yitirmemesini açıklarken kullandığı delil onun Kur’ân’ın yaratılmamış olduğu hakkındaki görüşünü destekler mahiyettedir. Muhâsibî, Kur’ân’ın değişmeyen, eksilmeyen daima var olan yani kadîm olan ve havâdise mahal olmayan Allah’ın kelâmı olduğunu ve kelâmın sahibi olan Allah’ın bu vasıflarından dolayı müminlerde bir bıkkınlık, onun yüceliğine karşı bir değişiklik gözükmediğini söylemektedir.²³⁷ Onun, Allah’ın kıdemi ile alakalı vasıflarına vurgu yaparak, özellikle Kur’ân’ın tekrarının bıkkınlık vermemesini de bu vasıflara bağlaması, kelâmının da kadîm olduğundan dolayı tekrarı, diğer kitapların tekrarı gibi bıkkınlık vermediği sonucuna varılmasına imkân sağlamaktadır.

Muhâsibî Allah’ın sıfatları konusunda, O’nun zâtının hâdislere mahal olmayacağını, sonradan meydana gelmiş bir iradenin ve var olmayıp da sonradan kazanılmış bir meşîetin de olmadığını söylemektedir. Ayrıca Allah’ın sem’ ve basar sıfatlarının da hâdis olmadığını, onun zâtında muhdes bir görme yetisinin meydana gelmeyeceğini dile getirmektedir.²³⁸ Allah’ın hâdislere mahal olmayacağını söyleyen Muhâsibî özetle şu ifadeleri kullanmaktadır:

Kulların yapması gereken şey, Allah’ın söylediği şeye, O’nun alîm, semî ve basîr olduğuna, olmamış bir şeyi murad etmediğine teslim olmaktır... Kendisine hâdis bir ilim, görme ve işitme meydana gelmeksizin, olmaksızın bir varlığı mevcut olarak bilmesi, görmesi ve işitmesi Allah Teâlâ’ya gizli olmaz. Bütün bunlar onun zâtında hudûs bulunduğu anlamında değildir.

²³⁶ Muhâsibî, a.g.e., s. 302.

²³⁷ Muhâsibî, a.g.e., ss. 307-308.

²³⁸ Muhâsibî, a.g.e., ss. 344-345.

Allah zâtında hâdisler meydana gelmekten münezzehtir, ilim ve iradesinde bedâ²³⁹ olmaktan beridir, yücedir ve büyüktür.²⁴⁰

Muhâsibî'nin Allah'ın sıfatları ile alakalı bu görüşü ile Allah'ın zâtî kelâmının da yani kelâm sıfatının da hâdis olmadığı görüşünde olduğu sonucuna varılabilir. Bu sözleri onun, Allah'ın kadîm olan nefsî kelâmı²⁴¹ hakkındaki görüşü ile alakalı rivâyetleri de destekler mahiyettedir.

Yukarıdaki gibi “Allah zâtında hâdisler meydana gelmekten münezzehtir” diyen birinin Allah'ın zâtî kelâmıyla konuştuğunu söylemesi bu kelâmının yani Allah'ın kelâm sıfatının hâdis olmadığını da kabul ettiği sonucunu ortaya çıkarır ki yukarıda ifade edildiği gibi eserinde bunu açıkça dile getirmese de ikincil kaynaklarda bu malumata ulaşmak mümkündür.

Özetle Muhâsibî'nin Allah'ın kelâm sıfatının kadîm olduğu görüşünü net bir şekilde dile getirmemiş olsa da bu görüşü ile alakalı menkul rivâyetleri Kur'ân ve Allah'ın diğer sıfatları ile alakalı görüşleri üzerinde teemmül ederek doğrulamak mümkün olmaktadır.

3.2.2. Halku'l-Kur'ân

Muhâsibî'nin halku'l-Kur'ân ile alakalı bütün görüşleri *Fehmü'l-Kur'ân* eserinde yer almaktadır. İkincil kaynaklarda ise bu eserdeki gibi meseleyi ispat açısından nasıl bir açıklama getirdiği ile alakalı ayrıntılara rastlanmamaktadır. Sadece Kur'ân'ın mahlûk olmadığını kabul ettiği görüşü nakledilmektedir.

Muhâsibî'nin halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşleri incelendiğinde beklenenin aksine meseleyi farklı bir mecrada tartıştığı görülmektedir. Meseleyi açıklama sadedinde getirdiği deliller Mu'tezile'nin Kur'ân'ın yaratılmışlığı ile alakalı söylediği bütün her şeye reddiye şeklinde değildir. Mesela Mu'tezile'nin Kur'ân'ın yaratılmış olduğu hakkında birçok âyetten deliller getirerek ispatlama yoluna gittiği

²³⁹ Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir şeyin daha sonra farklı şekilde gerçekleşmesini ifade eden terim. Şia'nın ilkelerinden biridir. Mu'tezile de Ehl-i sünnet de bu görüşü reddetmektedir. Muhâsibî'ye göre de bu doğru değildir. Topaloğlu, a.g.e., s. 180.

²⁴⁰ Muhâsibî, a.g.e., ss. 345-346.

²⁴¹ Kelâbâzî, a.g.e., s. 42.

görülmektedir.²⁴² Fakat Muhâsibî bunların hepsine cevap vermemiştir. O sadece nesih konusundan yola çıkarak Kur'ân'ın yaratılmamış olduğunu ispat yoluna gitmiştir.

Muhâsibî, başta dalâlet ehlinden bir grup olarak bahsettiği Mu'tezile'nin Allah'ın haberlerinde ve onun övgüsünde neshin gerçekleşmediğini; neshin sadece hükümlerde söz konusu olduğunu iddia ettiğini²⁴³ ve bu hususta da onlar ile aynı görüşte olduğunu söylemektedir. Sonra Mu'tezile'nin "Allah'ın kelâmı mahlûktur" görüşünü güçlendirmek için bu görüşlerini unutarak²⁴⁴ Allah'ın emrettiği ve nehyettiği şeylerde de bazen kelâmıyla kelâmını neshettiğini iddia ettiklerini söyleyerek bunun da Mu'tezile'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair ileri sürdükleri delillerden biri olduğunu dile getirmiştir. Bu hususta Muhâsibî, Mu'tezile'nin "eğer Kur'ân mahlûk olmasaydı, Kur'ân için nesih ve tebdil caiz olmazdı" dediğini ileri sürmektedir. Muhâsibî bunları aktardıktan sonra Mu'tezile'nin meseleyi anlayamadığını ve bu sebeple haktan uzaklaştığını dile getirmektedir.²⁴⁵

Muhâsibî, Mu'tezile'nin Kur'ân'ın bir kısmının bir kısmını neshetmesi noktasındaki iddialarının doğru olmadığını söyleyerek, Allah'ın kelâmıyla kelâmını neshetmediğini ifade etmektedir. Ona göre Allah kelâmıyla kelâmını neshetmemiş; yapılmasını emrettiği bir hususu, yapılmasını emrettiği başka bir hususla değiştirmiştir. Yani kelâm değişmemiş kelâm ile gelen emirler değişmiştir. Yoksa her ikisi de Allah'ın kelâmıdır. Ona göre şâyet böyle olmasaydı, ilk kelâmını ikinci bir kelâmıyla nesheden biri, söylediği şeyden dönen bir yalancı olmuş olurdu ki Allah bu durumdan münezzehtir.²⁴⁶

Muhâsibî, bundan sonra meseleyi örneklerle daha da genişleterek anlatmaya devam etmektedir. Ona göre her iki kelâm da Allah'tan olduğuna göre her ikisi de hakır ve doğrudur. Burada Allah, vacip kıldığı bir emri kullarına emretmiş, sonra bu emrin

²⁴² Bkz. Ebû Muhammed el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Hasenî el-Alevî er-Ressî(?), *el-Usûlü'l-hamse el-mensûb ile'l-Kâdî Abdilcebbâr b. Ahmed el-Esedâbâdî*, (thk. Faysal Büdeyr Avn) Kuveyt, Câmîatü'l-Küveyt Lecnetü't-Te'lîf ve't-Ta'rib ve'n-Neşr, 1998, ss. 86-87.

²⁴³ O dönemde Mu'tezle'nin nesih görüşü ile alâkalı bkz. Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *el-İntisar*, 2. b., thk. Henrik Samuel Nyberg, Beyrut, 1993, ed-Dâru'l-Arabiyyeti lil-kitâb, s. 95.

²⁴⁴ Mu'tezle'nin halku'l-Kur'ân görüşünde ne kadar katı olduğu, bazı görüşlerinden vazgeçmek pahasına dahi olsa bundan vazgeçmediği görülmektedir.

²⁴⁵ Muhâsibî, a.g.e., s. 363.

²⁴⁶ Muhâsibî, a.g.e., s. 364.

vücûbunu ortadan kaldırarak başka bir emri vacip kılmıştır. Bunların her ikisi de farklı zamanlarda Allah'ın vacip kıldığı iki farklı kelâmıdır. Fakat buradan Allah'ın kullarında önce birinci kelâmının kendisini yapmalarını sonra da birinci kelâmının yerine ikinci kelâmının kendisini yapmalarını emretmiş değil, bilakis Allah kelâmı ile kullarının yapmaları gereken bir ameli emretmiş, daha sonra birinci amelin emrini neshetmiş yine kelâmıyla ikinci ameli yerine getirmelerini onlara vacip kılmıştır. Birinci emri neshetmiş ikinci emri bedel olarak onun yerine getirmiştir.²⁴⁷ Yani burada Allah bir şey söyledikten sonra bu söylediğinden vazgeçmemiştir. Kullarını bir şeyi yapmaları ile mükellef kılmış veya bir şeyi yapmalarını yasaklamış, daha sonra bu mükellefiyeti veya yasağı bir başka emirle kaldırmış ve başka bir mükellefiyet yüklemiştir.

Muhâsibî meseleyi bu şekilde açıkladıktan sonra, “O'nun kelimelerini değiştirecek yoktur”²⁴⁸ ile “ Onlar Allah'ın sözünü değiştirmek isterler”²⁴⁹ âyetlerini örnek getirerek açıklamalarına devam eder.²⁵⁰ Muhâsibî'ye göre, Fetih Sûresi'ndeki bu âyetin²⁵¹ devamında Hz. Peygamber Allah'ın sözünü değiştirmek isteyenlere, “siz benimle asla (ebeden) çıkamayacaksınız” demiş; “ebeden” kelimesini söylemeyerek “Allah sizin benimle çıkmanızı haram kıldı” dememiştir. Böyle olunca onlar Hz. Peygamber ile çıkmayı istedikleri zaman Allah'a isyan etmeyi murad etmiş olurlar, yoksa Allah'ın kelâmını değiştirmiş olmazlar. Fakat Allah, Hz. Peygamber'e onların kendisiyle beraber asla çıkamayacaklarını haber vermesini emretmiştir. Bundan dolayı onların Hz. Peygamber ile çıkmaları caiz olmaz. Çünkü bu onların Hz. Peygamber'le çıkmalarına müsaade edilmeyeceğinin haberidir. Şâyet daha sonradan izin verilip çıkmış olsalardı bu durum Allah'ın sözünün yalan olmasını gerektirirdi. Yani eğer Allah onlara izin verseydi bu birinci kelâmını değiştirmesi demek olurdu bu da yalan demektir ki Allah ise bundan münezzehtir. Onlar şâyet Hz. Peygamber ile çıkmayı isteselerdi bu onların Allah'ın haberini yalanlama ve kelâmını değiştirmesi olurdu. Zira Allah, onlar

²⁴⁷ Muhâsibî, a.g.e., s. 364.

²⁴⁸ En'âm 6/155; Kehf 18/27.

²⁴⁹ Fetih 48/15.

²⁵⁰ Âyetteki örneği daha iyi anlayabilmek için bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. VI, 3. b., Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1979. ss. 4417-4418.

²⁵¹ Âyetin tamamı: “Savaşta geri bırakılanlar, siz ganimetleri almaya giderken, ‘Bırakın biz de sizinle gelelim’ diyeceklerdir. Onlar Allah'ın sözünü değiştirmek isterler. De ki: ‘Siz bizimle asla çıkamayacaksınız. Allah, önceden böyle buyurmuştur.’ Onlar, ‘Bizi kıskanıyorsunuz’ diyeceklerdir. Hayır, onlar pek az anlarlar.”

için daha önceden çıkma taleplerini “Allah’ın kelâmını tebdil etmek isteyecekler” şeklinde haber vermiştir. İşte burada olduğu gibi Allah kelâmını değiştirmez, sözünü neshetmez ve bu âyet de Muhâsibî’ye göre bunun delilidir.²⁵²

Muhâsibî, neshedilen/değiştirilen bütün hükümlerin yapılması caiz olmayan hükümler olduğunu söyleyerek, Beytü’l-Makdis’e doğru namaz kılmayı, ana babaya ve vârise vasiyette vasiyetin yerine getirilmesinin caiz olmadığını örnek verir. Bir kısmının da yapılmasının vacip olmadığı şeyler olduğunu dile getirerek, gece namazını örnek verir. Yani özetle, emirler ve nehiyeler neshedilir, kelâmın kendisi neshedilmez.²⁵³

Muhâsibî’nin, kelâmın kendisinin neshedilmediği noktasında da kayda değer ispatları vardır. Ona göre, emirlerin nehyedildiğinin bildirildiği kelâm da Allah’ın kelâmıdır. Kulların ise bunun hak ve Kur’ân’dan olduğuna iman etmeleri vaciptir. Bunları inkâr eden kâfir, bunlara iman eden ise mümindir. Müminlerin hepsinin birden neshedilen emrin bulunduğu kelâmı hafızalarından çıkarmaları doğru değildir, bir kısmının onu muhafaza etmesi gerekmektedir. Yine aynı kelâmın Kur’ân’dan çıkarılması, okunmaması ve tilavet edilmemesi de caiz değildir. Çünkü burada sadece âyetteki emrin farz olması ortadan kalkmıştır, metni ise sabittir. Burada nass haktır ve doğrudur. Sadece emrin mükellefiyeti ortadan kaldırılmıştır. Mesela sadece vasiyetin farziyeti kaldırılmış olup dolayısıyla âyetten ana baba ve benzerine vasiyeti vacip kılan farzın vücubiyetinin kaldırılması ve nassın sabit olması caizdir. Bu durum âyetin hak ve doğru olduğunu ortadan kaldırmaz. İman ve inkâr açısından içinde emrin neshedildiği ve yeni emrin bulunduğu âyetler arasında hiçbir fark yoktur. Çünkü her ikisi de haktır ve doğrudur, fark sadece hükümdedir.²⁵⁴

Muhâsibî ayrıca, nesh olunan bir hükmün vacip olduğunu ve onun yerine getirilen hükmün vacip olmadığını bile bile iddia eden kişinin kâfir olacağını söylemektedir. Ona göre, Allah’ın Beytü’l-Makdis’e doğru namaz kılmanın hükmünü

---

²⁵² Muhâsibî, a.g.e., ss. 365-366.

²⁵³ Muhâsibî, a.g.e., s. 366.

²⁵⁴ Muhâsibî, a.g.e., ss. 366-367.

kaldırıldığını söylemek caizdir. Fakat kendi sözünü iptal ettiğini söylemek caiz değildir. Aksi takdirde Allah'ın kelâmı bâtil olmuş olur.²⁵⁵

Muhâsibî Mu'tezile'nin ikinci iddiasının da “Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah'ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?”²⁵⁶ âyeti olduğunu söyleyerek onların, “bir kısmı bir kısmından daha hayırlı olması caiz olan şey mahlûktur. Çünkü bir şey başka bir şeyden daha hayırlı ise hayırlı olan fazla diğeri ise noksan bırakılmış olur.” dediklerini aktarmakta ve bu görüşlerine cevap vermektedir.²⁵⁷

Muhâsibî Mu'tezile'nin bir önceki iddiasına karşı getirdiği delile paralel bir delil getirmektedir. Ona göre, Mu'tezile yanlış te'vil yapmaktadır, Çünkü Allah'ın “Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz” âyeti emredilen şeyden daha hayırlısını getiririz ki bu sizin için daha rahat ve daha kolaydır veya kolaylık ve rahatlık bakımından onun mislini getiririz” demektir. O, “Her kim iyi amel getirirse, ona ondan daha hayırlısı vardır” âyetinin de böyle olduğunu söylemektedir. O, Allah'ın tevhitte daha hayırlısını kastetmediğini, tevhidin getirdiği hayırdan daha hayırlısını kastettiğini söyleyerek, “dirhemler maldan daha hayırlıdır” denildiğinde, “dirhem malın en üstünü olduğu değil dirhem maldan daha hayırlı olduğu”nun anlaşıldığı şeklinde bir örnek verir. Muhâsibî, “Şâyet Mu'tezile âyetin zahirine göre hareket etseydi, Allah vasiyeti emrettiği zaman birinciden yapılması daha rahat daha kolay bir emredilen olduğu konusunda bizimle aynı kanaati paylaşacaklardı” diyerek Mu'tezile'nin meseleyi nasıl yanlış anladığını ifade etmektedir.²⁵⁸

Muhâsibî, Mu'tezile'nin iddialarının batıl olduğunu söylemek sadedinde; bir kimsenin Allah'ın “Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun”²⁵⁹ kelâmının “Ey örtüsüne bürünen! Gece az da olsa kalk”²⁶⁰ kelâmından daha hayırlı olduğunu söylese ve onun sonraki kelâmının daha hayırlı ilk kelâmının ise daha eksik ve daha düşük olduğunu

²⁵⁵ Muhâsibî, a.g.e., s. 367.

²⁵⁶ Bakara 2/106.

²⁵⁷ Muhâsibî, a.g.e., s. 368.

²⁵⁸ Muhâsibî a.g.e., ss. 368-369.

²⁵⁹ Müzzemmil 73/20.

²⁶⁰ Müzzemmil 73/1-2.

murad ederse kâfir olacağını söyler ve bu şekilde Allah'ın kelâmını küçümsediğini dile getirir.²⁶¹

Muhâsibî nesih konusunda Allah'ın kesinlikle kelâmıyla kelâmını neshetmediğini söylemektedir. Neshin Allah'ın kelâmıyla kullarına gelen emirlerinde gerçekleştiğini savunmaktadır. Özetle Muhâsibî Kur'ân'ın bir kısmını bir kısmıyla neshedilmesinden dolayı mahlûk olduğunu söyleyen Mu'tezile'ye, "Allah kelâmıyla kelâmını neshetmemiş, kelâmındaki emirleri neshetmiştir" şeklinde cevap vermiştir. Yani kelâmın kendisi değil muhtevası neshedilmektedir.

Muhâsibî, Mu'tezile'nin halku'l-Kur'ân konusundaki iddialarına, onların nesih konusundaki görüşlerine deliller getirerek karşılık vermekte, ayrıntılı bir şekilde ve örneklendirerek kendi kanaatini ispatlamaya çalışmaktadır. Burada Muhâsibî'nin sadece nesih konusunda Mu'tezile'ye cevap vermesini onun eserinde nesih konusu üzerinde yoğunlaşması ile açıklanabilir. Bu durum, halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşlerini dile getirdiği kısmın siyak ve sibakıyla beraber okunduğu zaman, aynı şekilde nesih konusundan bahsettiği hemen anlaşılabilir. Mu'tezile'nin meseleyle alakalı Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ispat ettiği diğer iddialarına cevap vermemesini bu şekilde açıklamak mümkün olabilir.

4. Abdülaziz el-Mekkî ve Halku'l-Kur'ân

Asıl adı Abdülaziz b. Yahya el-Kinânî el-Mekkî'dir. Halku'l-Kur'ân tartışmalarında eseri *el-Hayde*'den dolayı önemli bir yere sahiptir. Kaynaklarda kendisinin Me'mûn'un huzurunda Bîşr el-Merîsî ile halku'l-Kur'ân hususunda münazara yaptığı geçmektedir. Bu münazarası *el-Hayde* ismi ile yine Abdülaziz el-Mekkî tarafından telif edilerek kayda geçirilmiştir.²⁶² Kendisi Kur'ân'ın yaratılmamış olduğunu savunanlardan²⁶³ olduğu için ve bununla beraber birçok temel kaynakta

²⁶¹ Muhâsibî a.g.e., s. 369.

²⁶² Hatib el-Bağdadî, a.g.e., C. XII, s. 212.

²⁶³ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 8.

mütekellim²⁶⁴ olarak geçmesi, bu çalışmaya dâhil edilmesinin yerinde olacağını gösteren verilerdir.

Abdülaziz el-Mekkî bazıları tarafından Ehl-i hadis olarak değerlendirilmekte²⁶⁵ ise de birçok kaynakta kendisinden mütekellim olarak bahsedilmektedir. Kelâmcı olarak nitelendirilmesinin en büyük sebebi kendisine nispet edilen *el-Hayde* eserindeki içerik ve üslup olabilir. Eserde kendisinin tartışma esnasında bir kelâmcı edasıyla, kullandığı âyetleri akılcı bir şekilde yorumlaması ve ciddi anlamda cedel yapma kabiliyeti açık bir şekilde görülmektedir.²⁶⁶ Bunun dışında kendisinin açık bir şekilde Kur’ân ve Sünnet dışında nazar ve kıyasa göre de delil getirebileceğini dile getirmesi bu yorumu yapmaya daha çok imkân vermektedir. Bunu dile getirirken nazar ve kıyas ile delil getireceğini söyleyerek, nazar ve kıyas için Ehl-i hadis gibi olumsuz bir şey söylememiş ve Bişr el-Merîsî’nin talep ettiği gibi nazar ve kıyası da kullanarak ona karşı deliller ortaya koymuştur. Gerektiği durumda nazar ve kıyası da iyi bir şekilde kullanabileceği ifadelerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır.²⁶⁷ Nazar ve kıyas ise münazarada geçtiği üzere Bişr el-Merîsî’nin kullandığı üslup olarak göze çarpmaktadır. Bunun da kelâm ilmi olduğu bilinmektedir.²⁶⁸ Sonuç olarak Abdülaziz el-Mekkî’nin Kur’ân ve Sünnet dışında kelâmî deliller kullanarak da Bişr el-Merîsî ile mücadele ettiği görülmektedir.

Burada Abdülaziz el-Mekkî’nin kelâmcılığının tartışma meselesi olmasının sebebi olarak Bişr ile girdiği münazaranın başında, kullanacağı delillerin sadece Kur’ân ve Sünnet olacağını ve bunun dışında başka bir şey de kullanmayacağını dile getirmiş olması gösterilebilir. Bunu dile getirirken fûruda herhangi bir meselede anlaşmazlığa düşülürse önce Kur’ân’a, Kur’ân’da bulunamaz ise Sünnet’e bakılacağını eğer Sünnet’te

²⁶⁴ Abdülaziz el-Mekkî’nin mütekellim olarak ifade edildiği klasik ve modern kaynaklar için Bkz. İbnü’n-Nedîm, a.g.e., s. 236; İbn Asâkir, a.g.e., s. 116; Nesefî, a.g.e., s. 158; Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlü’l-Din*, thk. Ahmed Şemsüddin, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2002, s. 281; Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *DİA*, C. XV, İstanbul, 2002, s. 200; Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Firuzabadi eş-Şirazi *Tabakatü’l-fukaha*, thk. İhsan Abbas, Dâru’r-Râidi’l-Arabî, Beyrut, ts, s. 103; Ebü’l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tabakatü’l-Fukahai’ş-Şafiyyin*, thk. Ahmed Ömer Haşim, Muhammed Ğarb, Mektebetü’s-Sekafeti’d-Dînîyye, yay. y., 1993, s. 143; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 4. b., çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara, ts., s. 388.

²⁶⁵ Muammer Esen, *Kelâmullah Tartışmaları ve el-Hayde*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2005, s. 38.

²⁶⁶ Esen, a.g.e., 38

²⁶⁷ Bkz. Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., ss. 58-60.

²⁶⁸ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 58.

de yoksa o meseleyi terk edeceğini söylemektedir.²⁶⁹ Sadece bu ifadelere bakılırsa kendisinin Ehl-i hadis olduğu yorumu yanlış olmaz, fakat kullandığı üslup ve daha sonradan yukarıda da ifade edildiği gibi görüşünü nazar ve kıyas ile de delillendireceğini dile getirmesi, birçok temel kaynakta da onun kelâmcı olarak tanıtılmış olması Ehl-i hadis olduğu yorumunu zayıflatmaktadır.

Abdülaziz el-Mekkî'nin görüşlerine ulaştığımız eseri *el-Hayde* ise halku'l-Kur'ân meselesinde, günümüze ulaşması ve kaynaklık etmesi açısından önemli bir yere sahiptir.²⁷⁰ Kendisinin konuyla alakalı görüşlerine de bu eserinden ulaşılmaktadır. Diğer kaynaklara bakıldığında ise sadece eseri ile anılmakta ve çok az bir bilgiye rastlanılmaktadır.

Abdülaziz el-Mekkî önce Bişr el-Merîsî'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğu ile alakalı delilini öne sürmesini isteyerek münazaraya başlamayı talep etmektedir. Daha sonra da bu iddialara cevap vererek münazara devam etmektedir.²⁷¹ Münazara Bişr'in Abdülaziz el-Mekkî'ye Kur'ân'ın “şey”²⁷² olup olmadığı sorusuyla başlamakta ve buradan Abdülaziz el-Mekkî'nin Kur'ân'ın “şey” olduğuna dair bir cevap vereceğini umarak Kur'ân'da Allah'ın her şeyin (eşyanın) yaratıcısı²⁷³ olduğunun geçtiğini söylemekte, dolayısıyla Kur'ân'ın da bu şekilde mahlûk olduğunu delillendirmeye çalışmaktadır. Fakat Abdülaziz el-Mekkî, Bişr'in beklediği cevabı vermemiş ona Kur'ân'ın varlığını

²⁶⁹ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 16.

²⁷⁰ Ayrıca *El-Hayde* adlı eserin, halku'l-Kur'ân konusunun tartışıldığı ve kabul edenlerle etmeyenlerin argümanlarını ortaya koyulduğu bir eser olarak ve bunu tarihten canlı bir örnekle sunduğu için halku'l-Kur'ân meselesi ile alakalı yapılacak kelâm çalışmalarında başvurulması gereken ilk ve temel eserler arasında bulunduğu söylenmektedir. Bkz. Muharrem Akoğlu, “el-Hayde (ve'ntisari'l-Menheci's-Selefi)”, *Bilimname*, S. 9, 2005, s. 145.

²⁷¹ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 17.

²⁷² “Şey” ile alakalı tartışma “Allah her şeyin yaratıcısıdır” R'ad, 13/16. âyetinden kaynaklanmaktadır çünkü âyette açıkça bir tahsiste bulunulmamıştır. Kur'ân'ın bu genel ifadenin dışında tutulması noktasında bir delalet de bulunmamaktadır. Ebü'l-Hasen Kâdı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl (Halku'l-Kur'ân)*, C. VII, nşr. İbrahim el-Ebyari, eş-Şirketü'l-Arabiyye li't-tibâa ve'n-neşr, Kahire, 1961, s. 215., Kâdı Abdülcebbâr bu görüşte olmakla beraber Ehl-i sünnet âyetin bağlamında düşünerek müşriklerin taptıkları putların yaratma gibi bir vasıflarının olmadığı bu bağlamda yaratma vasfını sadece Allah'a has bir vasıf olduğuna vurgu yapılarak “Allah mahlûk olması imkân dâhilinde olan her şeyin yaratıcısıdır.” demektedir. Bu şekilde Kur'ân'ın bu yaratmanın dışında olduğunu belirterek âyetin umum ifadesine tahsis yapmıştır. Kur'ân'da her şey ifadesi başka yerlerde de geçmekte fakat bunların hepsinin var olan her şeyi kapsamadığı görülmektedir. Mesela Abdülaziz el-Mekkî'nin de delil olarak kullandığı “kendisine her şey verilmiş” Neml 26/16, âyetinde geçen “her şey” ifadesinin mevcut olan her şey olmadığı aşikârdır. Bkz. Öge, a.g.e., s. 162.

²⁷³ Ra'd, 13/16.

ispat veya yokluğunu nefyetmek amaçlı mı yoksa Kur'ân'ın bir isminin, diğer şeyler gibi bir "şey" olduğunu ifade etmek için mi bunu söylediğini sormuştur.²⁷⁴ Abdülaziz el-Mekkî'nin bu hususu delillendirirken ilk başta ispat için direkt olarak âyet ve hadis kullanmadığı göze çarpmaktadır.

Abdülaziz el-Mekkî, Allah'ın kelâmını kendi nefesine icra ettiği yere icra ettiğini, kelâmının zâtından ve sıfatlarından olduğunu, Allah'ın "şey"i ne kelâmı için ne de kendi isimlerinden bir isim yapmak için kullanmadığını söyleyerek "şey"den ne kastettiğini açıklamaktadır. Buna ek olarak Abdülaziz el-Mekkî, "De ki: 'Şahitlik bakımından hangi şey daha büyüktür?' De ki: 'Allah benimle sizin aranızda şahittir'"²⁷⁵ âyetini Allah'ın kendisini diğer şeyler gibi bir şey olarak buyurduğuna delil getirmiştir.²⁷⁶ Burada Bîşr'in "şey" in sadece mahlûk olan şeyler için kullanılabileceğini delil getirmeye çalıştığı ve Kur'ân'ı da buna binaen mahlûk olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Fakat Abdülaziz el-Mekkî, "şey" in sadece mahlûklar için değil Allah için de kullanıldığını âyetle delillendirmekte ve buna binaen "şey" in Kur'ân'ın mahlûk olmasına delil getirilemeyeceğini ifade etmektedir.

Abdülaziz el-Mekkî "Allah her şeyin yaratıcısıdır"²⁷⁷ âyetindeki "şey" in her şeyi ifade etmediğini kanıtlamak için Allah'ın ilmini ve Âlim oluşunu Bîşr'e sormaktadır. Bîşr ise soruya evet ya da hayır şeklinde değil Allah'ın cahil olmadığını söyleyerek karşılık vermektedir.²⁷⁸ Abdülaziz el-Mekkî'nin ondan olumlu ya da olumsuz cevap beklemesinin sebebi, "Allah her şeyin yaratıcısıdır" âyetini delil getirdiğinde ilmin de bu mahlûk olan şeylere dâhil olup olmadığını soracak olmasıdır. Bu durumda Abdülaziz el-Mekkî'ye göre eğer Allah'ın ilmini²⁷⁹ de yaratılmışlara dâhil etse idi Bîşr, Allah'ı, O'nun yarattığı mahlûkuna benzetmiş olacaktı.²⁸⁰

²⁷⁴ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 18.

²⁷⁵ En'âm 6/19.

²⁷⁶ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 19.

²⁷⁷ Zümer 39/62.

²⁷⁸ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 27.

²⁷⁹ İbn Küllâb'a göre, Allah ezelde mütekellimdir ve O, isimleriyle sıfatlarıyla da ezeldir/kadimdir. Kelâm ilim ve kudret gibi Allah'ın zâti sıfatlarındandır. Eş'ârî onun Allah alimdir demek onun ilmi vardır demek olduğu görüşünü ve bütün sıfatları için de aynı şeyi söylediğini aktarır. Binaenaleyh ona göre, Allah mütekellimdir demenin de onun kelâmı vardır demek olduğu sonucuna da varılır. Bu görüşüyle İbn Küllâb'ın Abdülaziz el-Mekkî'nin buradaki görüşüyle örtüştüğü söylenebilir.

²⁸⁰ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., ss. 28-30.

Abdülaziz el-Mekkî “Allah her şeyin yaratıcısıdır” âyetindeki “her şey”in mevcut olan her şeyi kapsamadığını açıklamak için Kur’ân’da geçen ve Allah’ın nefisinden bahsedilen âyetleri örnek getirmektedir. Farklı sûrelerde geçen: “Seni kendim için seçip yetiştirdim”,²⁸¹ “Allah sizi kendisinden sakındırmaya çalışır”,²⁸² “Rabbiniz rahmeti kendi üzerine yazmıştır”,²⁸³ “Sen benim içimde olanı bilirsin fakat ben senin zâtında olanı bilmem.”²⁸⁴ âyetleri içerisinde bulunan ve Allah’a izafe edilen “nefs” ifadesi ile Abdülaziz el-Mekkî Bişr’e, “her nefis ölümü tadacaktır”²⁸⁵ âyetindeki “nefs” gibi Allah’ın nefsi de bu ölümü tadacak mı diye sormaktadır. Bu soru ile Abdülaziz el-Mekkî, Bişr’e Allah’ın nefsi diğer nefislere dâhil olmadığı gibi, aynı şekilde Allah’ın kelâmının da yarattığı şeylere dâhil olmadığını ispatlamaya çalıştığı görülmektedir.²⁸⁶

Bu tartışmadan sonra Bişr’in konuyu değiştirerek “biz anlayıp düşünmeniz için onu Arapça bir Kur’ân kıldık”²⁸⁷ âyetini Kur’ân’ın yaratılmışlığına delil getirdiği görülmektedir. Bişr buradaki Arapça ifadesiyle “ceale”²⁸⁸ yani kılmak fiilinin “haleka” yani yaratmak olduğunu söylemektedir.²⁸⁹ Buna itiraz eden Abdülaziz el-Mekkî, bunun sadece bir te’vil olduğunu ve âyeti yanlış yorumladığını dile getirmektedir. Bu yorumun yanlış olduğunu söyleyen Abdülaziz el-Mekkî, Bişr’e “ceale”nin “haleka”dan başka manasının olup olmadığını sormaktadır. Bişr’e göre “ceale” sadece “haleka” anlamında kullanılmaktadır. Abdülaziz el-Mekkî ise bunun yanlış olduğunu ispatlamak için “Antlaşma yaptığınız zaman, Allah’a karşı verdiğiniz sözü yerine getirin. Allah’ı kendinize kefil kılarak pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın. Şüphesiz Allah,

²⁸¹ Tâhâ 20/41.

²⁸² Âl-i İmrân 3/41.

²⁸³ En’âm 6/54.

²⁸⁴ Mâide 5/116.

²⁸⁵ Âl-i İmrân 3/217.

²⁸⁶ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 38.

²⁸⁷ Zuhruf 43/3.

²⁸⁸ Kur’ân’ın kılınmış olduğuna işaret eden “biz onu Arapça Kur’ân kıldık” âyetindeki “ca’l” ifadesi Kur’ân’ın hâdis olduğuna delalet eder. Kâdî Abdulcebbar, a.g.e., s. 94. Ehl-i sünnet’in Kur’ân’ın yaratılmışlığıyla alâkalı en çok cevap verdiği hususun bu olduğu söylenmektedir. Bunun sebebi olarak da ya âyetlerin zahirine göre Mu’tezile’nin yorumunun makul olması, buna binaen Ehl-i sünnet tarafından ciddiye alınabilirliği ya da Sünnî mütekellimlerin yorumunun diğer Kur’ân âyetleri desteğiyle birlikte daha tutarlı görünüyorsa düşünülmemektedir. Sünnî kelâm âlimleri âyetteki “ca’l” fiilini yapma, etme manasında değil; vasıflandırma, isimlendirme, inzal ya da tasrif olarak tefsir etmektedirler. Nitekim kelimenin benzer manadaki kullanımına “Allah’ı kerih gördüğü şeylerle vasıflıyorlar” Nahl, 16/32, âyetindeki gibi birçok âyette de bu manalara rastlamak mümkündür. Bu şekilde mana “Biz onu Arapça Kur’ân olarak isimlendirdik” şeklinde anlaşılmaktadır. Bkz.. Öge, a.g.e., s. 154.

²⁸⁹ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 41.

yaptıklarınızı bilir”²⁹⁰ âyetini delil getirmektedir. Âyette geçen, “Allah’ı üzerinize kefil kıldınız” kısmı “ceale” ile ifade edilmektedir. Bu şâyet Bişr’in dediği gibi sadece “haleka” manasında olsaydı “Allah’ı üzerinize kefil yarattınız” manasına gelecekti ki Abdülaziz el-Mekkî Bişr’e bunun küfür olduğunu zâten ikrar ettirmişti. Abdülaziz el-Mekkî’nin bu ve benzeri birçok âyeti kullanarak Bişr’in “ceale” kelimesini nasıl yanlış anladığını ispat etmeye çalıştığı görülmektedir.²⁹¹

Abdülaziz el-Mekkî, bundan sonra konunun daha da anlaşılması için “ceale”nin muhtemel anlamlarından yaratmak anlamına gelen “haleka” ve yapmak anlamına gelen “sayyera” şeklinde anlaşılan yerleri örnek âyetlerle beraber açıklamaktadır. Bu şekilde Abdülaziz el-Mekkî, Bişr’in kastettiği gibi “ceale”nin sadece “haleka” anlamına geldiği hakkındaki görüşünü çürütmeye çalışmıştır.²⁹²

Abdülaziz el-Mekkî’ye göre yarattı anlamına gelen “ceale”yi Allah âyetlerde mufassal olarak indirmiştir. Ona göre mufassal söz, söylendiğinde duyan kişinin, kelimenin onu kendi anlamı dışında bir manaya götürmesine ihtiyaç duymadığı sözdür; mufassal söz manası üzerine kâim olan sözdür. Buna örnek olarak da şu âyeti zikretmektedir: “Hamd, gökleri ve yeri yaratan,²⁹³ karanlıkları ve aydınlığı var eden²⁹⁴ Allah’a mahsustur.”²⁹⁵ Burada sözün mufassal olmasından ötürü Araplar buradaki “ceale”ye “haleka” anlamı dışında bir anlam vermezler. Buna örnek olarak bir diğer âyet de şöyledir: “eşlerinizden size oğullar ve torunlar yarattı (ceale)”²⁹⁶. Burada da açıkça “ceale”nin haleka manasında kullanıldığı görülmektedir.²⁹⁷

Abdülaziz el-Mekkî, yaratmak anlamında değil de “tasyîr” yani yapmak anlamına gelen “ceale”yi, Allah’ın muhatabının karineler olmaksızın bilinmediği “muvassal kavı” yani ilintili söz olarak açıklamaktadır. Ona göre Allah bu kelimedede ne kastedildiğinin anlaşılması için kendisinden sonra gelen kısımdaki kelime ile ilişkilendirir. Bu şekilde aktarılan kelime şâyet kendisinden sonra gelen açıklama

²⁹⁰ Nahl 15/91.

²⁹¹ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., ss. 43-46.

²⁹² Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., ss. 48-50.

²⁹³ Haleka

²⁹⁴ Ceale

²⁹⁵ En’âm, 6/1.

²⁹⁶ Nahl, 16/78.

²⁹⁷ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 49.

sadedindeki kısım olmadan anlaşılmaz, Allah'ın onunla neyi murad ettiği anlaşılabilir. Abdülaziz el-Mekkî, buna örnek olarak “ey Davud! Biz seni yeryüzünde halîfe kıldık” âyetini getirmektedir. Ona göre eğer Allah Davud'u (a.s.) yeryüzünde halîfe olmakla ilişkilendirmeden “innâ cealnâke”²⁹⁸ deseydi Davud (a.s.) Allah'ın ne kastettiğini anlamazdı çünkü kendisi zâten yaratılmış olduğu halde ona bu şekilde hitap edilmiş olacaktı. Ceale ile halîfe kelimesi ilişkilendirilince Davud (a.s.) Allah'ın hitabını anlamaktadır.²⁹⁹

Buraya kadar özetle anlatılmaya çalışılan kısımlarda daha çok âyetler ile ispatlama yoluna gidildiği ve açık şekilde kelâmî bir metodun pek kullanılmadığı görülmektedir. Abdülaziz el-Mekkî birkaç yerde direkt âyetle karşılık vermek yerine önce meseleyi akla yaklaştırıp daha sonra âyetle bunu ispatladığı birkaç örneğin olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

Burada Abdülaziz el-Mekkî ne kadar sadece nassa göre hareket edeceğini söylese de karşısında münazara yaptığı Bişr'i ilzam etmek için onun kullandığı dilden de tamamen uzak durduğu söylenemez. Bazı yerlerde sadece nassı delil getirmekle yetindiği gibi bazı yerlerde de meseleyi önce aklî olarak açıklama ihtiyacı böyle bir yorum yapmaya olanak sağlamaktadır. Hatta bazı meselelerde ispatlamaya çalıştığı bir hususu aklî olarak delillendirip bunu bir âyet ile desteklediği yere bakıldığında ispatın merkezinde âyetin değil aklî istidlâlin olduğu söylenebilir.³⁰⁰

Tartışmanın, bir süre sonra Bişr tarafından Abdülaziz el-Mekkî'nin sadece Kitap ve Sünnet'le konuştuğunu, kendisinin ise nazar ve kıyas ile konuştuğunu, şâyet Abdülaziz el-Mekkî de kendisi gibi nazar ve kıyas ile tartışarsa Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ona kabul ettireceğini Me'mûn'a söylemesiyle başka bir boyut kazandığı görülmektedir. Me'mûn Kitap ve Sünnet'e karşı nazar ve kıyasın kullanılması noktasında tereddüt etse de Abdülaziz el-Mekkî kendisinin nazar ve kıyasa göre de delil getirebileceğini söylemektedir.³⁰¹

²⁹⁸ Bağlam içerisinde “Seni kıldık/yaptık” demek sadece bu şekilde ise “seni yarattık” manasına gelmektedir.

²⁹⁹ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., ss. 49-50.

³⁰⁰ Mesela bkz. Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 19.

³⁰¹ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 59.

Bu açıklamalardan sonra münazaraya bakıldığında, nazar ve kıyas üzerinden devam ettiği görülmektedir. Abdülaziz el-Mekkî Bısr'e önce Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığını sormakta Bısr'in Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul ettiği cevaba göre onun üç ihtimalden birini kabul ettiğini söylemektedir. Abdülaziz el-Mekkî'ye göre ya Allah kelâmını kendi nefsinde yaratmıştır, ya Allah onu (kelâmını) başkasında yaratmıştır, ya da Allah kelâmını kendi nefsiyle ve zâtıyla kâim olarak yaratmıştır. Bu ihtimalleri söyledikten sonra Bısr'in Allah'ın kelâmının diğer yaratılmış mahlûklar gibi mahlûk olduğunu söyleyerek bu ihtimallerden herhangi birisini söylemeyerek soruya tamamen başka bir cevapla karşılık verdiği görülmektedir. Bısr'in düzgün bir cevap vermemesi üzerine Me'mûn, Abdülaziz el-Mekkî'ye sorusunun cevabını kendisinin vererek açıklamasını istemektedir.³⁰²

Abdülaziz el-Mekkî'ye göre, Bısr eğer “Allah kelâmını kendi nefsinde yaratmış” deseydi kıyas, nazar ve akıl ile cevap veremeyeceği batıl ve muhal bir şey olurdu. Çünkü Allah sonradan yaratılmış hâdis olan şeylere mahal olmaz.³⁰³ Sonradan yaratılmış hâdis olan bir şey de O'nda bulunmaz. Allah yarattığı şeyle artan ve eksilen bir şey değildir. Bunları kabul eden kişi ise küfre girer. Eğer “Allah kelâmını kendinden başka bir şeyde yaratmıştır” derse bu da küfür olur. Çünkü bu durumu kıyas ve nazar Allah'ın kendinden başkasında yarattığı her kelâmı, Allah'ın kelâmı yapmasını zorunlu kılar. Yaratılan her kelâm Allah yarattığı için Allah'ın kelâmı olmak zorunda kalır. Bunun sonucu olarak ise şiir, çirkin ve müstehcen söz, yalan, küfür, sihir gibi sözlerden söyleyeni ve Allah'ın zemmettiği her türlü sözün de aynı zamanda Allah'a ait olduğunu zorunlu kılar. Eğer “Allah kelâmını nefsiyle ve zâtıyla kâim olarak yaratmıştır” derse bunu da ne kıyasla, ne nazarla ne de akli olarak açıklamak mümkün değildir. Çünkü âlim olmadan ilim, kâdir olmadan kudret, mürîd olmadan irade olmadığı gibi mütekellim olmadan da kelâm olmaz. Nefsiyle kâim bir kelâmı ve zâtıyla mütekellim

³⁰² Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., ss. 60-61.

³⁰³ Muhâsibî de Allah'ın sıfatları konusunda, O'nun zâtının hâdislere mahal olmayacağını, sonradan meydana gelmiş bir iradenin ve var olmayıp da sonradan kazanılmış bir meşîetinin de olmadığını söylemektedir. Ayrıca Allah'ın sem' ve basar sıfatlarının da hâdis olmadığını, onun zâtında muhdes bir görme yetisinin meydana gelmeyeceğini dile getirmektedir. Bu görüşüyle Abdülaziz el-Mekkî'nin buradaki aktarılan görüşüyle örtüştüğü görülmektedir. Aynı şekilde İbn Küllâb da Allah'ın hâdis olan şeylere mahal olması konusunda görüşleri olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, a.g.e., C. XII, s. 525.

olduğu asla uygun görülmemiştir.³⁰⁴ Abdülaziz el-Mekkî, bu şekilde üç hususu da akli olarak nazar ve kıyas ile ispatlamaya çalışmış ve Kur’ân’ın mahlûk olmadığını ve Allah’ın bir sıfatı olduğunu, Allah’ın sıfatlarının da mahlûk olmadığını dile getirmiştir.³⁰⁵

Abdülaziz el-Mekkî’nin getirdiği bir başka delil ise önce Bişr’e, hiçbir şey yokken Allah’ın varlığını, hiçbir şey yapmadığı ve yaratmadığı halde Allah’ın varlığını, eşyayı ilk olarak Allah’ın yarattığını, eşyayı Allah’ın kudretiyle yarattığını ve ezeli olarak kudret sahibi olduğunu kabul ettirdikten sonra Allah’ın fiilinin ezeli olduğunu kabul etmediğini söylemektedir. Abdülaziz el-Mekkî’ye göre, bunları kabul eden kişinin “Allah kudretinden olan fiille yaratmıştır” demesi gerekir. Çünkü “fiil”, “kudret” değildir. Kudret Allah’ın sıfatlarından bir sıfattır. Allah’ın sıfatları için ne onlar Allah’tır denebilir ne de Allah’tan başkadır denebilir. Bunu söylemek kişiyi ilzam eder. Yine ona göre Allah ezelden beri yapacak ve yaratacak olandır. Çünkü fiil ezelden beri Allah’ın güç yetireceği bir sıfattır bu sıfatı Allah’tan men edecek kimse yoktur.³⁰⁶

Abdülaziz el-Mekkî, Allah’ın eşyayı kudretinden gelen bir emir ve buyrukla yarattığını söylemektedir. Ona göre, Allah’ın ilk olarak yarattığı şeyin, O’nun söylediği bir sözden (buyruk), O’nun irade ettiği bir iradeden, O’nun takdir ettiği bir kudretten ayrı olması muhaldir.³⁰⁷

Me’mûn, Abdülaziz el-Mekkî’nin bu görüşünün söz ile alakalı kısmına muhalefet etmektedir. Abdülaziz el-Mekkî bu ihtilafa karşılık Me’mûn’a Allah’ın yaratmadan önce bir kudret, bir irade, bir söz³⁰⁸ sahibi olduğunu söylemiş ve

³⁰⁴ Bu son kısımda diğer isimlerin aksine bir görüş olduğu görülmektedir. Ebû Hanîfe, İbn Küllâb ve Muhâsibî yukarıda geçtiği üzere Allah’ın zâtıyla mütekellim olduğunu kabul etmektedirler. Fakat Abdülaziz el-Mekkî, bunun asla kabul edilemeyeceğini söylemektedir. Burada ya gerçekten bu şekilde düşünmekte ya da ne kadar kelâmın nefsiyle/zâtıyla kâim olduğunu söylese de “yaratmıştır” ifadesi bunu kabul etmesine engel olmaktadır. Fakat burada bu tartışmaya geçmeden önce bir yerde Bişr’e Allah’ın zâtından olan kelâmın mahlûk olduğunu iddia ettiğini söylemektedir. Bu sözü de burada kabul etmeyişinin yaratılmışlıkla alâkadar olmasından kaynaklandığı yorumunu yapmaya imkân tanımaktadır. Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 59.

³⁰⁵ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., ss. 61-62.

³⁰⁶ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., ss. 62-63.

³⁰⁷ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 63.

³⁰⁸ Buradaki yaratmadan önceki sözün Allah’ın “ol” manasında gelen “kün” emiri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yaratma “ol” emriyle gerçekleşmektedir bu da yaratmadan önce yaratılan bir şey olmayacağı için “ol” sözü mahlûk olmamış olur. Bu da, yukarıda anlatılan, İbn Küllâb’ın Allah’ın ezelden haber veren ve yasaklayan olmasını inkâr ederek, Allah’ın “kün” (ol) demediği bir

yaratmadan önce olan şeyin yaratılmamış olduğunu söyleyerek ispatlamaya çalışmıştır.³⁰⁹

Son olarak Abdülaziz el-Mekkî kıyas ile meseleyi ispatlamaya çalışmakta ve şöyle bir örnek ile bunu gerçekleştirmektedir:

*Eğer Bişr'in iki oğlu olsa onlar hakkında Bişr'den başka kimseden bilgi alamam; bu çocuklardan biri Halit diğeri de Yezid. Bişr de göremediğim benden uzak bir yerde olsa. Bana Bişr her birinin üzerinde 'bunu çocuğum Halit'e ilet' yazılı on sekiz mektup gönderse. Bundan başka her birinin üzerinde 'bunu Yezid'e ilet' yazılı elli dört mektup gönderse ve bunlar da çocuğum demese. Sonra yolculuğundan dönüp bana 'Yezid'in benim çocuğum olduğunu biliyor musun?' dese ben derim ki: 'bana elli dört mektup gönderip 'bunları Yezid'e ilet' dedin; çocuğum demedin. Ben ise bunu ancak senden bilebilirim başkasından bilemem. Bana, 'bunu çocuğum Hâlid'e ver' diye on sekiz mektup yazdın. Bende bu yazdığında Hâlid'in senin çocuğun olduğunu anladım. Sonra her ikisinin bir araya getirdiğin bir mektup gönderdin ve 'bu mektubu çocuğum Hâlid'e ve Yezid'e ilet' dedin; ancak Yezid için çocuğun olduğunu söylemedin. Senden başkasından onların kim olduğunu öğrenemeyeceğime göre Yezid'in senin çocuğun olduğunu nereden bilebilirim.'*³¹⁰

Bu örnekten sonra Bişr örneğe tepkiyle karşılık verip Abdülaziz el-Mekkî'nin aşırıya kaçtığını söylemektedir. Daha sonra Abdülaziz el-Mekkî bu örnekten ne kastettiğini Me'mûn'a yönelerek şu şekilde açıklamıştır:

Ey Emiru'l-Mü'minîn! Allah kitabında on sekiz yerde insanı yarattığını haber vermektedir. Her birinde insanı yarattığını haber vermektedir. Hiçbirinde farklı bir şey zikretmemiştir. Kur'an'ın zikredildiği elli dört yerde ise onun yaratılmış olduğundan hiçbir şekilde bahsetmemiş; yaratma sıfatlarından hiç birini Kur'an için kullanmamıştır. Allah, insan ile Kur'an'ı bir âyette bir arada zikretmiş; insanın yaratılmış olduğundan bahsetmiş; Kur'an'ın yaratılmış olduğunu nefyetmiştir ki Allah "Rahman olan Allah Kur'an'ı öğretti insanı yarattı ona beyanı öğretti"³¹¹ buyurmaktadır. Bu şekilde Allah Kur'an ile insanı birbirinden ayırmıştır.³¹²

Abdülaziz el-Mekkî burada Bişr üzerinden verdiği örnekle Allah'ın, insanın yaratılmış olduğunu on sekiz âyette zikretmesine rağmen daha çok zikrettiği Kur'an için

---

şeyi yaratmadığını ve "kün" sözünün mahlûk olmasının imkânsız olduğunu söylediği görüşüyle bir nebze örtüştüğünü söylemek mümkündür.

³⁰⁹ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 63.

³¹⁰ Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., s. 64.

³¹¹ Rahman, 55/1-4.

³¹² Abdülaziz el-Mekkî, a.g.e., ss. 64-65.

hiçbir şekilde yaratılmışlığından bahsetmemesini; hatta aynı yerde ikisinden bahsederken insan için yaratılmış ifadesinin kullanılmış, fakat Kur'ân için yaratılmış ifadesinin kullanılmamış olmasını dile getirerek delillendirmeye çalışmaktadır. Abdülaziz el-Mekkî'nin bahsettiği kıyası, bu şekilde örnekleyerek Bişr'e karşı son delilini ortaya koymuştur.

Abdülaziz el-Mekkî meseleyi başından beri uzun uzadıya naklî olarak ispatlamaya çalışmakta ve bu şekilde münazara yapmaktadır. Her ne kadar kendisi sadece Kur'ân ve Sünnet'e bağlı kalacağını dile getirmiş olsa da bunları kullanırken meseleleri akla yaklaştırmaktan geri durmamıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, kendisiyle münazarada bulunduğu Bişr'in dilinden tamamen uzaklaşmış bir tutum sergilediği söylenemez. Maamafih münazaranın son kısmında kıyas ve nazar ile de kendi görüşünü ispatlama yoluna gittiği görülmektedir.

Bir başka önemli husus da Abdülaziz el-Mekkî'nin görüşlerini, özellikle İbn Küllâb ve Muhâsibî gibi savunmamasıdır. İbn Küllâb ve Muhasibî'de tartışmanın boyutu kelâm sıfatı etrafında yoğunlaştığı söylenebilir. Fakat Abdülaziz el-Mekkî için bunu söylemek mümkün değildir. Onun meseleyle ilgili iddialara aynı şekilde karşılık vererek ve sadece Kur'ân'ın yaratılmamış olduğunu söyleyerek tartıştığı görülmektedir. Kelâm sıfatına ve bununla bağlantılı olarak kendi sıfat anlayışı bağlamında Allah'ın diğer sıfatlarına ilintili bir açıklama getirdiği söylenemez. Bu da ne kadar çok küçük benzerlikler olsa da meselenin aynı anda iki farklı şekilde savunulduğunu göstermektedir.

5. Ebü'l-Abbas el-Kalânîsî ve Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî'nin Halku'l-Kur'ân ile Alakalı Görüşleri

Bu iki ismin halku'l-Kur'ân ile alakalı görüşlerine diğer isimlere nazaran çok az rastlanmaktadır. Ne Kerâbîsî'nin ne de Kalânîsî'nin eserleri günümüze ulaşabilmiştir. Ne var ki mesele ile alakalı görüşlerine neredeyse ikincil kaynaklardan da ulaşmak dahi mümkün gözükmemektedir. Görüşlerinin rivâyet edildiği kaynaklarda da tam ve tümüyle kesin bir şey ortaya koymak pek mümkün gözükmemektedir.

Bu iki ismin önemli olmasının sebebi ise az da olsa kaynaklarda ulaşılabilen malumata binaen meseleyle alakalı konuşmuş olmalarıdır. Bu iki ismin kaynaklarda ulaşılabilen tüm görüşleri, burada zikredilmeye çalışılacaktır.

Ebü'l-Abbas el-Kalânîsî'nin görüşleri için kaynaklara bakıldığında, onun, takipçisi olduğu³¹³ İbn Küllâb'ın bir nevi gölgesinde kaldığını söylemek mümkündür. Fakat İbn Fûrek'in eserlerinden sayılan ve günümüze ulaşmayan *İhtilâfû's-Şeyhayn el-Kalânîsî ve'l-Eş'ârî*³¹⁴ gibi bir eserin varlığı onun görüşlerinin de hatırı sayılır bir önemi olduğunu göstermektedir.

Kalânîsî'nin de kelâm sıfatından bahsettiği ve özellikleri üzerinde durduğu söylenmektedir. Ona göre, Allah'ın kelâmı Allah'tan işitilmektedir. Kelâm Allah katında ses ve harflerden münezze, sükût ve fiziksel engele zıt bir anlam taşımakta, ancak işitilen (mesmû') olma özelliğine sahip bulunmaktadır.³¹⁵ Yani insanların konuşma kabiliyeti gibi değildir.³¹⁶

Kalânîsî, Allah'ın kelâmının ezelde emir, nehiy ve haber şeklinde olmayıp daha sonra muhatapların anlaması için bu muhtevayı kazandığını söylemektedir.³¹⁷ Kalânîsî'nin bu görüşü, "Allah, kelâmı emir olarak isimlendirilmeden ve kelâmına emir ismini veren sebep var olmadan önce de ezelde mütekellimdir" diyen İbn Küllâb ile aynı kanaatte olduğunu göstermektedir.³¹⁸

Kalânîsî'ye göre hikâyenin lafzı ile ibarenin lafzı birdir. Fakat Kalânîsî ve Eş'ârî'nin teşbihe düşmekten çekindikleri için "hikâye" lafzını kullanmaktan da imtina ettikleri rivâyet edilmektedir.³¹⁹ Yukarıda geçtiği üzere İbn Küllâb ise "Arapça olan Kur'an, Allah'ın kelâmından hikâyedir. Allah'ın kelâmı değildir" görüşüne sahiptir.

³¹³ M. Sait Özervarlı, "Kalânîsî, Ebü'l-Abbas", *DİA*, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 223.

³¹⁴ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirezzâk ez-Zebîdî, *İthafü's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi İhyâi ulûmi'd-din*, C. II, Dâru'l-Fikr, y.y., ts., s. 5.

³¹⁵ Neseî, a.g.e., C. I., ss. 488-489; Özervarlı, a.g.md., s. 224.

³¹⁶ Tefîk Yücedoğru, "Ebü'l-Abbâs el-Kalânîsî'nin Kelâmî Görüşleri", *U.Ü.İ.F.D.*, C. XX, S.2, 2011, s. 89.

³¹⁷ Özervarlı, a.g.md., s. 224.

³¹⁸ Yücedoğru, a.g.m., s. 89.

³¹⁹ Neseî, a.g.e., ss. 485.

Kur'ân'ın mahlûk olduğu veya olmadığını söylediği hakkında İbn Teymiyye, Kalânîsî'nin ismini kendisi gibi mütekellim olan İbn Küllâb, Hâris el-Muhâsibî, Eş'ârî ve İbn Fûrek gibi isimler ile beraber sayarak, bu isimlerin Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söylediklerini ve bunu Mu'tezile'ye karşı savunduklarını aktarmaktadır.³²⁰ Kalânîsî'nin Kur'ân'ın mahlûk olmadığı görüşüne sahip olduğunu buradan yola çıkarak söylemek mümkündür.

Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî'nin konuyla alakalı ulaşılabilen en önemli görüşü, *mes'ebetü'l-lafz* diye bilinen ve kaynaklarda ilk defa kendisinin ortaya attığı söylenen Kur'ân'ın telaffuzunun mahlûk olduğu görüşüdür.

Kerâbîsî, Kur'ân mahlûk olmadığını söylemektedir. Fakat o, “benim onunla ilgili lafzım, onu okuyuşum mahlûktur” demektedir.³²¹ Kaynaklarda geçtiğine göre, Kerâbîsî'ye “Kur'ân hakkında ne dersin” diye sorulmakta cevaben o “kelâmullah mahlûk değildir fakat onun telaffuz edilmesi mahlûktur” demektedir. Ahmed b. Hanbel'e ulaşan bu görüşü onun tarafından bid'at olarak adlandırılmaktadır.³²² Kaynaklarda İbn Hanbel'in onu bu görüşünden dolayı Cehmî olmakla suçladığı nakledilmektedir.³²³ Kaynaklarda Kerâbîsî'nin konuyla alakalı sadece bu görüşü bulunmaktadır.

---

³²⁰ Bkz. İbn Teymiyye, *Şerhu Hadîsi'n-Nuzûl*, a.g.e., ss. 436-437.

³²¹ Eş'ârî, a.g.e., s. 431.

³²² Sübkî, a.g.e., 118

³²³ Ahmet Nedim Serinsu, “Kerabîsî”, *DİA*, C. XXV, Ankara, 2002, s. 264.

SONUÇ

Kelâm ilminde halku'l-Kur'ân tartışmalarının kuşkusuz önemli bir yeri bulunmaktadır. Tartışmaların erken dönemde başlamış olması, kelâm ilminin şekillenmesine de katkı sağlamıştır.

Tartışma her ne kadar Hz. Peygamber dönemine kadar götürülmeye çalışılsa da, Kur'ân'ın yaratılmışlığı ile alakalı gerek asr-ı saadet olsun gerek Râşit halifeler dönemi olsun bu şekilde her hangi bir tartışmaya rastlanılmamaktadır. Son tahlilde genel kanı ilk defa tartışmaları başlatan ismin Ca'd b. Dirhem olduğu noktasındadır. Halku'l-Kur'ân tartışmalarının menşeinin İslâm'ın iç dinamiklerinden mi yoksa İslâm dışı unsurlardan etkilenecek mi ortaya çıktığı da tartışmalı bir konudur. Yahudi ve Hıristiyan kaynaklı olduğunu savunanlar olduğu gibi İslâm'ın kendi iç dinamiklerinden ortaya çıktığını savunanlar da vardır.

İlk başta küçük çapta başlayan tartışma, Mu'tezilî görüş savunucuları tarafından benimsendikten sonra popülerlik kazanmaya başlamış nihayetinde Mihne hadisesi ile halife Me'mûn eliyle zirveye çıkarılmıştır. Mihne öncesi, Harûn er-Reşid döneminde Mu'tezilî düşünceye mensup bazı isimlerin baskıya maruz kalmaları Mihne'nin bir "karşı atak" görüntüsünde algılanmasına sebep olmuştur. Özellikle Me'mûn döneminde devletin önemli kademelerinde kadrolaşan Mu'tezilî isimler her zaman Mihne'nin baş icraatçıları olmuş, Mu'tasım ve Vâsık döneminde de diri tutulmasında etkili olmuşlardır.

Mihne'de otoritenin "Kur'ân yaratılmıştır" görüşünü kabul etmeyen Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere birçok Ehl-i hadis âlimi işkenceye maruz kalmış, hatta bu uğurda canından olanlar da olmuştur. Ehl-i hadis burada kararlı bir duruş sergileyerek sadece Kur'ân'ın kelâmullah olduğunu savunmuş ve hiçbir zaman Kur'ân ile mahlûkluk kavramını bir arada kullanmamıştır.

Halife Mütevekkil dönemi ile bu sefer Mu'tezile'ye karşı bir Hanbelî mihnesi başlamıştır. Bu mihneden ise Mu'tezile kadar olmasa da daha sonra Ehl-i hadis kelâmcıları ve Ehl-i sünnet kelâmının öncüleri olarak da adlandırılacak olan İbn Küllâb,

Hâris el-Muhâsibî, Ebü'l-Abbas el-Kalânîsî, Ali el-Kerâbîsî gibi isimler de nasibini almışlardır.

Mezkur isimler tartışmaya farklı boyutlar kazandırmışlardır. Her ne kadar bu farklılıklardan yaklaşık bir asır önce Ebu Hanîfe'nin bahsettiği görülse de ilk defa bu isimlerin ortaya attığı söylenmiştir.

Eğer Ebû Hanîfe'nin görüşlerine ihtiyatla bakarak dikkate almazsak; İbn Küllâb ilk defa “kelâm”ı, nefsî ve lafzî olarak ayırmış ve konuyu kelâm sıfatı bağlamında tartışmıştır. Mu'tezile'ye karşı kelâm sıfatının ilk defa kadim olduğunu da yine İbn Küllâb söylemiştir. *Mes'ebetü'l-lafz* olarak bilinen Kur'ân'ın telaffuzunun yaratılış oluşunu görüşünü ilk ortaya atan da Ali el-Kerâbîsî olmuştur.

Muhâsibî eserlerine ulaşılması açısından ve konuyla alakalı ayrıntılı olarak kanaat belirtmesinden dolayı önemli isimlerden biri olmuştur. Sarih ifadelerle dile getirmese de sıfatlarla alakalı kanaatlerinden onun da kelâm sıfatının kadîm olduğunu savunduğu anlaşılmaktadır. Mu'tezile'nin halku'l-Kur'ân görüşünü reddetmekte ve nesih konusu üzerinden Kur'ân'ın mahlûk olmadığını delilleri ile açıklamaktadır.

Abdülaziz el-Mekkî ise Ehl-i hadis gibi sadece Kur'ân Kelâmullah'tır deyip susmamış kendi ifadesiyle nazar ve kıyası da iyi bir şekilde kullanabildiğini söyleyerek Mu'tezile'ye karşı anlayacağı dilden Kur'ân'ın mahlûk olmayacağını ispatlamıştır. Diğer isimler gibi kelâm sıfatı tartışmalarına girmeyerek sadece Kur'ân'ın yaratılmamış olduğunu Kur'ân, sünnet, nazar ve kıyası kullanarak ortaya koyduğu deliller ile savunmuştur.

Bu isimler birçok konuda Ehl-i sünnet kelâmına öncülük ettiği gibi halku'l-Kur'ân tartışmalarında da öncü görüşlere sahiptirler. Bir kısmı tartışmanın mecrasını kelâm sıfatına yönelterek tartışmış bir kısmı da bulunduğu mecrada Kur'ân'ın yaratılmamış olduğu kanaatini savunmuşlardır. Bu çabalarıyla her iki şekilde de sünnet görüşün ne olduğunu ortaya koydular.

KAYNAKÇA

- ABDÜLHAMİD İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, 2. b., çev. Mustafa Saim Yeprem, TDV Yayınları, Ankara, 2014.
- ABDULLAH Muhammed Ramazan, *el-Bâkullânî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*, Matbaatü'l-Ümme, Bağdat, 1986.
- ADAM Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yayınları, Ankara, 1977.
- AHMED B. HANBEL Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şeybânî, *er-Redd ale'l-Cehmiyye ve'z-zenâdika fi-mâ şekkû fihî min müteşâbihi'l-Kur'ân ve teevvelühü alâ ğayri te'vîlihî*, thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn, Dâru's-Sebât, Riyad, 2004.
- AKOĞLU Muharrem, “el-Hayde (ve'ntisari'l-Menheci's-Selefi)”, *Bilimname*, S. 9, 2005, ss. 141-145.
- _____, *Mihne Hâdiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), kayseri, 2001.
- ALTINTAŞ Ramazan, “Ebû Hanîfe'nin Akıl Vahiy Anlayışı”, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, C.II, ed. İbrahim Hatiboğlu, KURAV Yayınları, Bursa, 2003.
- ALTUNDAĞ Mustafa, “Kelâmullah-Halku'l-Kur'ân Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelâm-ı Nefsî - Kelâm-ı Lafzî' Ayırımı”, *M.Ü.İ.F.D.*, S.18, 2000, s. 149-181.
- AMMARA Muhammed, *Mu'tezile ve Devrim*, Çev. İbrahim Akbaba, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1988.
- APAK Âdem, *Anahtarıyla İslâm Tarihi IV (Abbasîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- AYDIN Hüseyin, “Abdullah b. Küllâb'ın Allah'ın Sıfatları ve Kelâmullah'a Dair Görüşleri -İbn Teymiye'ye Göre”, *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, c. III, S. 8, 2003, ss. 125-146.
- _____, *Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî'de Nazar ve İstidlâl*, Nehir Yayınevi, Malatya, 2003.
- BAĞDADÎ Abdulkâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Firak*, thk. Naîm Hüseyin Zerzûr, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2013.
- BAĞDÂDÎ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb, *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)*, C. IX., thk. Beşşâr Avvâd Marûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001.
- BAĞDÂDÎ Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *Usûlü'd-Din*, thk. Ahmed Şemsüddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

- BÂKILLÂNÎ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *el-İnsâf fimâ yecübü i'tikadühu ve laâ yecüzü'l-cehlü bihi*, (thk. İmadüddin Ahmed Haydar), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1986. BEYHAKÎ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Kitâbü'l-Esmâ' ve's-Sifât*, C. I, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Mektebetü's-Süvâdî, Cidde, 1993.
- BUHÂRÎ Muhammed b. İsmail, *Halku Ef'âli'l-ibâd*, 3. b., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1990.
- ÇALIŞKAN İsmail, “Tefsir Usûlünün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar -İbn Vehb ve Muhâsibî'nin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil-”, *C.Ü.İ.F.D.*, C. XII, S.2, 2008. ss. 55-74.
- CÂRULLAH Zühdi Hasen, *el-Mu'tezile*, 2. b., el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1974.
- ÇELEBÎ İlyas, “Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risâleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi”, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, C.II, ed. İbrahim Hatiboğlu, KURAV Yayınları, Bursa, 2003.
- _____, “Mu'tezile”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006.
- CEVİZCİ Ahmed, *Felsefe Sözlüğü*, 3. b., Say Yayınları, İstanbul, 2012.
- DARİMÎ Ebû Said, *er-Red ala'l-Cehmiyye*, 1. B, ed-Dâru's-Selefiyye, Kuveyt, 1985.
- DEMİRCİ Mustafa, *Beytü'l-hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
- EBÛ HANİFE Nu'mân b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-Ekber*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî (el-Akide ve İlmü'l-Kelâm min Amali'l-İmam Muhammed Zâhid el-Kevserî eseri içerisinde), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- _____, *Vasiyyetü'l-İmam Ebî Hanîfe*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî (el-Akide ve İlmü'l-Kelâm min Amali'l-İmam Muhammed Zâhid el-Kevserî eseri içerisinde), 1. b., Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- EBÛ'L-FİDÂ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tabakatü'l-Fukahai's-Şafiiyyin*, thk. Ahmed Ömer Haşim, Muhammed Ğarb, Mektebetü's-Sekafeti'd-Dînîyye, yay. y., 1993.
- EMİN Ahmed, *Duha'l-İslâm*, C. III, 7. b., Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, Beyrut, ts.
- ERDEMCİ Cemalettin, *Kelâm İlmine Giriş*, 2.b., Dem Yayınları, İstanbul, 2012.
- ERDOĞAN Mehmet, “Kinânî, Abdülazîz b. Yahyâ”, *DİA*, C. XXVI, Ankara, 2002.
- ERGİNLİ Zafer, “Muhâsibî”, *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006.
- EŞ'ARÎ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve 'htilafu'l-Musallîn*, thk. Naîm Zerkûr, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2012.
- ESEN Muammer, “Sünnî Kelâmın Öncülerinden İbn Küllâb'ın Kelâmî Görüşleri”, *A.Ü.İ.F.D.*, C. XLIII, S.1, 2002, ss. 63-79.
- _____, *Kelânullah Tartışmaları ve el-Hayde*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2005.
- GAZZÂLÎ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *Hakikat Arayışı: el-Münkız mine'd-Dalâl*, Türkçe

çevirisiyle birlikte thk. Abdurrezzak Tek, Bursa Akademi Yayınları, Bursa, 2013.

GÖLCÜK Şerafettin, “el-Fıkhü'l-Ekber”, *DİA*, C. XII, İstanbul, 1995..

_____, *Kelam Tarihi*, 7.b., Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2012.

GÜLER Zekeriya “Yezîd b. Hârûn” *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013.

HAKEMÎ Hafız b. Ahmed, *Meâricü'l-kabûl bi-şerhi Süllemlî'l-vusûl ila İlmi'l-usûl fi't-tevhîd*, C. I, 3. b., thk. Ömer b. Mahmud Ebu Ömer, Dâru İbni'l-Kayyim, Demmâm, 1995.

HAYYÂT Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân, *el-İntisar*, 2. b. thk. Henrik Samuel Nyberg, Beyrut, ed-Dâru'l-Arabiyyeti lil-kitâb, 1993.

HITTI Philip K., *Siyasi Kültürel İslâm Tarihi*, C. I, Çev. Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul, 1995.

İBN ASÂKİR Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fi-mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 2. b., Dâru'l-Fıkr, Dımeşk, 1979.

İBN EBÎ YA' LÂ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, C. I, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, al-Emânetü'l-Âmme li'l-İhtifâl bi-Murûr Miete Âm alâ Te'sîsi'l-Memleke, Riyad, 1999.

İBN HALDUN Ebü Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî, *Mukaddime*, C. II, 9. b., (çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.

İBN HALLİKÂN Ahmed Muhammed Ebü Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, C. II, thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, 1969.

İBN KUTEYBE Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *Uyunu'l-Ahbar*, C II, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyyeti'l-Kahira, 1996.

İBN TEYMİYYE Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye. fi nakzi kelâmi's-Şiati'l-Kaderiyye*, C. I, , I-IX, thk. Muhammed Reşad Salim, , Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad, 1986.

_____, *Der'ü Teâruzi'l-Akl ve'n-Nakl*, C. II, 2. b., thk. Muhammed Reşad Salim, yy. Medine, 1991.

_____, *el-Fetava'l-Kübra*, C. VI, 1. b., (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

_____, *Mecmûu' fetâvâ*, C. XI, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, yy. Medine, 2004.

_____, *Şerhu Hadîsi'n-Nuzûl*, thk. Muhammed b. Abdurrahman el-Hamîs, Dâru'l-Âsime, 1993.

İBNÜ'L-CEVZÎ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut, 1992.

- İBNU'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. VI, ed-Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, yay.y, tahran,1974.
- İBNÜ'L-MURTEZA Ahmed b. Yahya, *Kitabü Tabakâti'l-Mu'tezile*, 2. b., Beyrut, 1987.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, sad. Sabri Hizmetli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.
- KADI ABDULCEBBAR Ebü'l-Hasen Kâdı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, I-II, C. I, Türkçe çevirisiyle birlikte nşr. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.
- _____, Ebü'l-Hasen Kâdı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl* (Halku'l-Kur'ân), C. VII, nşr. İbrahim el-Ebyari, eş-Şirketü'l-Arabiyye li't-tıbâa ve'n-neşr, Kahire, 1961.
- KANDEMİR M. Yaşar, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989.
- KARADAŞ Çağfer, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.
- KELÂBÂZÎ Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî, *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, thk. Ahmed Şemsüddin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1993.
- KILAVUZ Ahmed Saim, "Bişr b. Gıyas", *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992.
- KILAVUZ Ulvi Murat -Ahmet Saim Kılavuz, *Kelâma Giriş*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.
- KİNÂNÎ Abdülaziz b. Yahya b. Müslim el-Mekkî, *el-Hayde [ve intisâru'l-Menheci's-Selefî]*, Mektebetü't-Tev'iyyeti'l-İslâmiyye li-İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Cize, ts.
- KINDÎ Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kub, *Kitâbü'l-vülât ve Kitâbü'l-kudât*, nşr. Rhuvon Guest, Matbaatü Âbâ, Beyrut, 1908.
- KIRBAŞOĞLU Hayri, Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'ân'ın Mâhiyyeti, *A.Ü.İ.F.D.*, C. XXVIII, 1986, ss. 427-444.
- KIRKPINAR Mahmut, "Mütevekkil-Alellah", *DİA*, C. XXXII, İstanbul, 2006.
- KOÇYİĞİT Talat, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yayınları, ankara. 1989.
- KOLOĞLU Orhan Şener, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011.
- _____, *Kelâm Tarihine Giriş*, Emin Yayınları, Bursa, 2016.
- KUTLU Sönmez, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâturîdî", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik: Tarihi Arka Plan, Hayatı Eserleri, Fikirleri ve Mâturîdilik Mezhebi*, 4.b., Haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara, 2012.
- KUTLUER İlhan, *Akıl ve İtikad*, İz Yayınları, İstanbul, 1996.

- KUVVETLİ Hüseyin, *Fehmü'l-Kur'ân* eseri içerisinde, “*el-Hâris el-Muhasibî Hayatuhu Mezhebuhu'l-Aklî*, [Mukaddimetü'n-nâşir]”, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1971.
- _____, *Fehmü'l-Kur'ân* eseri içerisinde, “*Kitâbu Fehmu'l-Kur'ân ve Hakikatü Ma'nâhu*, [Mukaddimetü'n-nâşir]”, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1971.
- MAHMUD Abdulhalim, *Muhâsibî: Hayatı Eserleri ve Fikirleri*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- MAKDÎSÎ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed, *Kitâbü'l-fürû'*, C. X, Alâüddîn el-Merdâvî'nin *Tashîhu'l-Fürû'* ve İbn Kundüs'ün *Hâşiye*'si ile birlikte thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrut, 2003.
- MAKKARÎ Ahmed b. Muhammed, *Ezhâru'r-Riyâz fî Ahbâri İyâz*, C. III, Matbaatü Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1942.
- MERDÂVÎ Alî b. Süleymân b. Ahmed, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, C. I, thk. Abdurrahman b. Abdillâh el-Cebrîn, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, ts.
- MICHEL Thomas, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş: Dinler Tarihine Katkı*, Ohan Basımevi, İstanbul, 1992.
- MUHÂSİBÎ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed el-Anezî, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin el-Kuvvetli, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1971.
- NESEFÎ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid, *Tebşiratü'l-Edille fî usûli'd-dîn*, C. I., (thk. Muhammed el-Enver Hamid İsâ), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, 2011.
- NEŞŞÂR Ali Sâmi, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, C. I, 2. b., I-II, çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÖGE Sinan, *İlahi Kelâm'ın Yapısı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÖZ Mustafa, “Abbâd b. Süleyman es-Saymerî”, *DİA*, C. I, İstanbul, 1988.
- _____, “Ca'd B. Dirhem”, *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992.
- ÖZAFŞAR Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*, Otto yayınları, Ankara, 2015.
- ÖZERVARLI M. Sait, “Kalânîsî, Ebü'l-Abbas”, *DİA*, C. XXIV, İstanbul, 2001.
- ÖZMANTAR İbrahim Kutlu, *İslâm Düşüncesinde Halku'l-Kur'ân Problemi ve Günümüze Yansımaları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2000.
- ÖZTOPRAK Mustafa, “Târîhu Bağdâd'da Ebû Hanîfe ile İlgili Müspet ve Menfî Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2013, cilt: XLIX, sayı: 4, s. 105-130.
- RESSÎ Ebû Muhammed el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Hasenî el-Alevî (?), *el-Usûlü'l-hamse el-mensûb ile'l-Kâdî Abdilcebbâr b. Ahmed el-Esedâbâdî*, (thk. Faysal Büdeyr Avn) Kuveyt, Câmîatü'l-Küveyt Lecnetü't-Te'lîf ve't-Ta'rib ve'n-Neşr, 1998.

- ŞAFİÎ, Hasen Mahmud, *el-Medhal ilâ Diraseti ilmi'l-Kelâm*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1991.
- SEFFÂİNÎ Muhammed b. Ahmed b. Salim, *Levâihu'l-Envâri's-Seniyye ve Levâkihu'l-Efkâri's-Seniyye*, thk. Abdullah b. Muhammed b. Süleyman el-Basirî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1994.
- ŞEHRİSTÂNÎ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Kisra Salih el-Ali, Müessesetü'r-Risâle, Dımeşk, 2013.
- SERINSU Ahmet Nedim, "Kerabîsî", *DİA*, C. XXV, Ankara, 2002.
- ŞİRAZÎ Ebü İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Firuzabadi *Tabakatü'l-fukaha*, thk. İhsan Abbas, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- SÜBKÎ Ebü Nasr Tâcüddîn, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, C. II, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî & Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, ts.
- TABERÎ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*, C. VII, thk. Muhammed Ebü'l-fazl İbrahim, Dâru'l-maârif, Kahire, 1962.
- _____, *Tarihu't-Taberî* (Tarihu'r-rusul ve'l-müluk), 2.b., C VIII, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-maârif, kahire, 1969.
- TEMİMÎ Takıyyüddîn b. Abdilkâdir, *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, C. I, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye Lecnetü ihyâi't-türasi'l-İslamî, 1970.
- TOK Fatih, "Ebü Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciilik Ve Halku'l-Kur'ân", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 19, 2012, ss. 245-267.
- TOPALOĞLU Bekir -İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 2. b., İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.
- TRITTON Arthur Stanley, *İslâm Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.
- TÜCCAR Cengiz, Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 1998.
- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, 3. b. Ülken Yayınları, İstanbul, 1997.
- WATT William Montgomery, *Günümüzde İslâm ve Hristiyanlık*, çev. Turan Koç, İz Yayınları, İstanbul, 1992.
- _____, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 4. b., çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara, ts.
- _____, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1982.
- WENSINCK Arent Jan, "Mihne", *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*, 3. b., C. VIII, İstanbul, 1979.

- WOLFSON Harry Austryn, *Kelâm Felsefeleri: Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı*, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 2001.
- YAVUZ Yusuf Şevki “Ebû Hanîfe”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994.
- _____, “Esam, Ebû Bekir”, *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995.
- _____, “Halku’l-Kur’ân”, *DİA*, C. XV, İstanbul, 1997.
- _____, “Halku’l-Kur’ân”, *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997.
- _____, “İbn Küllâb”, *DİA*, C. XX, İstanbul, 1999.
- _____, “Kelâm”, *DİA*, C. XV, İstanbul, 2002.
- YAZIR Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, C. VI, 3. b., Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul, 1979.
- YÜCEDOĞRU Tevfik, *Ehl-i Sünnet’e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi*, Emin Yayınları, Bursa, 2006.
- _____, “Ebü’l-Abbâs el-Kalânîsî’nin Kelâmî Görüşleri”, *U.Ü.İ.F.D.*, C. XX, S.2, 2011, ss. 77-95.
- YÜKSEL Emrullah, “Ca’fer b. Mübeşşir”, *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992.
- ZEBÎDÎ Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Abdirrezzâk, *İthafü’s-sâdeti’l-müttakîn bi-şerhi İhyâi ulûmi’d-din*, C. II, Dâru’l-Fikr, y.y., ts.
- ZEHEBÎ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ’*, c. XIV, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf v. dğr., Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1988.
- _____, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, C. II, 1.b., I-XLII, thk. Ömer Abdüsselâm Tadmürî, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1991.
- _____, *Muhtasarü’l-uluvv*, nşr. Züheyr eş-Şaviş, el-Kütübü’l-İslâmî, Beyrut, 1981.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Hüseyin TURAL
Tez Adı	Mezheplerin Teşekkülü Öncesi Dönem Sünnî Kelâmda Halku'l-Kur'ân Meselesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Tez Türü	Yüksel lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr.Ahmet Saim KILAVUZ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindikiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 02.01.2017

İmza :